

JUDISK

K R Ö N I K A

VAR FORMAS JUDISK FRAMTID? I HEM ELLER SKOLA?

GRZEGORZ GAUDEN MINNS JACKIE JAKUBOWSKI • ROMAN OM STELLA GOLDSCHLAG VÄCKER DEBATT
OM FÖRINTELSEKITSCH • FÅR MAN SÄGA JUDE? - KULTURKRÖNIKA AV NINA SOLOMIN • PETER
BEINART: JAG TROR INTE LÄNGRE PÅ EN JUDISK STAT • STOCKHOLMS STORA SYNAGOGA FIRAR 150 ÅR

3
2020

ÅRGÅNG 88 • SEPTEMBER 2020
TISHREI 5781 • PRIS 110 KR

BILDEN

Stockholms stora synagoga

Förintelsens minnesdag högtidlighålls i Stockholms stora synagoga 27 januari 2020.
Ur "jag må bo mitt ibland dem" - Stockholms stora synagoga 150 år. Foto Karl Gabor.

Vill Sverige ha en vital judisk minoritet?

– då ska man *inte* inskränka judisk utbildning

Det var mot alla odds som Fritz Hollander, Anna Rock, Joseph Ettlinger, Julius Jacobsson och F B Tarschis grundade Sveriges första judiska skola – Hillelskolan.

Idén föddes i början av 50-talet men dåvarande Mosaiska församlingen var inte intresserad.

En egen skola skulle leda till gettoisering – det var församlingens liberala majoritet övertygad om.

Då vände sig initiativtagarna till myndigheterna.

När frågan togs upp i Riksdagen varnade utbildningsministern för att om judarna skulle få sin egen skola skulle även katolikerna begära det.

Den första omröstningen i de bägge kamrarna gav olika utfall och när frågan gick vidare till gemensam votering kallades Fritz Hollander och Karl Berman till statsminister Tage Erlander.

Med Fritz Hollanders egna ord i *Judisk Krönika* Nr. 6 1992:

”Han ville att vi skulle gå med på motiveringen att judiska barn behövde en speciell skola för att de hade lidit så mycket. Sa vi det skulle socialdemokraterna stödja oss. Men det kunde vi inte acceptera. Jag kommer ihåg att Tage Erlander sa: 'jag förstår dig'. Vi vann andra omröstningen ändå, stödda av kommunisterna, den vänstra falangen av Socialdemokraterna och Folkpartiet.”

I ett ögonblick då allt tycks stå på spel gör Hollander och Berman ett avgörande val: de försvarar rätten till en gedigen judisk utbildning oavsett de tragedier som utspelat sig i Europa bara ett decennium tidigare, och som i stort förintat judiskt liv.

En judisk skola *ska inte* byggas på rädsla och lidande, utan på liv och gemenskap. Den ska inte vara defensiv utan kreativ.

I DEN JUDISKA traditionen beskriver rabbinerna två olika medvetanden: exodusmedvetenhet och sinaimedvetenhet. I sin berömda uppsats *Kol Dodi Dofek* utforskar rabbin Joseph Soloveitchik skillnaden mellan dessa två medvetanden, som båda format det judiska folket. Det finns, säger Soloveitchik, två sätt på vilka människor blir en grupp, ett samhälle eller en nation. Det första är när de möter en gemensam fiende. De samlas för ömsesidigt skydd och vet att endast genom att göra det kan de överleva. En sådan grupp är en *machaneh* – ett läger, en defensiv gemenskap. Det andra sättet är en *eda* – ett kollektiv eller en samfällighet. Det är något helt annorlunda. Här kommer människor samman eftersom de delar en vision, ett mål, eller en uppsättning ideal. En *eda* är inte defensiv utan kreativ. Människor går med för att skapa något tillsammans, för det gemensamas bästa.

IDAG RÅDER KONSENSUS i den judiska gruppen om att en judisk skola behövs. Allt fler barn växer upp i hem präglade av flera kulturer och den judiska kunskapen i hemmet är inte lika närvarande som i tidigare generationer. I en sådan verklighet blir skolan ännu viktigare. Den lär barnen att de kan ingå i flera olika sammanhang utöver majoritetskulturen och blir en särskilt viktig plats för att utforska den egna identiteten, historien och kulturen. En plats präglad av *eda* – kreativitet.

Samma parti som en gång hjälpte till att etablera Sveriges första judiska skola förbereder nu ett lagförslag som riskerar inskränka skolans judiska innehåll och dessutom stoppa etableringen av framtida judiska skolor i Sverige. Det skulle beröva den judiska minoriteten en oerhört viktig plattform för kreativ gemenskap. Det är därför hög tid att utbildningsminister Anna Ekström frågar sig: vill vi alls ha en livskraftig judisk framtid i Sverige?

Med hopp om ett klokare och sötare 5781,

Anneli Rådestad

INNEHÅLL

Nr 3 • 2020

Omslag
Elisabeth Ohlson
Wallin är fotograf
och konstnär.

12 "HELLRE HUMMERSKAL än bananskal" Porträtt av Robin Dangoor.

20 VAR FORMAS judisk framtid? I hem eller skola? Erik Sidenbladh rapporterar.

26 VARFÖR VÄLJA en judisk skola? Hillelfräldrarna svarar.

28 STOCKHOLMS STORA synagoga firar 150 år. Fredric Bedoire om dess arkitektur.

32 GLÄMSTA HAR fått ett ansiktslyft. Projektet Ledor Vador räddade coronasommaren.

40 VAD HÄNDE med Bibi Netayahus annekteringsplaner? Paul Widen reder ut.

43 "JAG TROR inte längre på en judisk stat". Peter Beinart startade sommarens hetaste diskussion.

45 DEN ISRAELISK-PALESTINSKA klyftan är för vid. Shaul Arieli svarar Peter Beinart.

49 TAR SVERIGE sitt ansvar under pandemin? Jiddischkrönikan av Tomas Woodski.

50 "JAG SKITER i vad andra tycker." Ricki Neuman intervjuar Stephan Mendel-Enk.

60 VAD ÄR Förintelsekitsch? Ny roman om Stella Goldschlag skapar debatt.

64 FÅR MAN säga "jude"? På en middag får Nina Solomin veta att ordet kränker.

NÅGRA MEDARBETARE I DETTA NUMMER

FREDRIK BEDOIRE
är professor i arkitektur och författare.

PETER BEINART är journalist och författare.

KARIN BRYGGER är poet och *Judisk Krönikas* modeskribent.

SUZANNE GOTTFARB är journalist och författare.

RICKI NEUMAN är journalist och *Judisk Krönikas* plotkesredaktör.

LEON NUDEL är frilansskribent.

ERIK SIDENBLADH är journalist och författare.

IDA SKOVMAND är frilansjournalist bosatt i Paris.

NINA SOLOMIN är journalist och författare.

PAUL WIDEN är frilansjournalist bosatt i Jerusalem.

KÄNNER DU NÅGON SOM FÖRTJÄNAR EN PRENUMERATION?

Beställ en årsprenumeration på judiskkronika.se eller fyll i talongen nedan och Swisha prenumerationsavgiften till 1236333827 eller sätt in beloppet på bankgiro: 220-0244. Glöm inte att ange vem betalningen kommer ifrån.

GÖR SÅ HÄR: Klipp ut och sänd nedanstående talong till Judisk Krönika.

JA TACK, jag vill beställa en gåvoprenumeration på Judisk Krönika ett år (4 nr) för 440 kr (540 kr till utlandet)
GÅVOADRESS:

NAMN _____

ADRESS _____ POSTADRESS _____

JUDISK KRÖNIKA, BOX 5053, 102 42 STOCKHOLM TEL 08-660 38 72.

JUDISK KRÖNIKA UTGES AV

Stiftelsen Judisk Krönika

CHEFREDAKTÖR OCH ANSVARIG UTGIVARE

Anneli Rådestad
redaktion@judiskkronika.se
tel: 08-660 70 62

REDAKTIONSRÅD

Mikael Feldbaum, Noa Hermele, Eva Kopito, Leon Nudel, Nathalie Rothschild, Samuel Sjöblom

GRAFISK FORM

Karl Gabor & Anneli Rådestad

ANNONSAVDELNING

Thomas Wolff
tel: 031-28 50 95
mobil: 0708-580451
annons@judiskkronika.se

EKONOMI, ADMINISTRATION OCH PRENUMERATION

Dina Markovich
tel: 08-660 38 72 ons, fred.
administration@judiskkronika.se
Prenumerationspris 440 kr/år
Utlandet 540 kr
Lösnummerpris 110 kr
Bankgiro 220-0244
Swish 1236333827

ADRESS

Box 5053, 102 42 Stockholm

HEMSIDA

judiskkronika.se

Utkommer med 4 nr per år.
Nästa nummer: 18 december 2020
Manusstopp: 2 oktober 2020
Tryckt hos Printall
Producerad av Gabor & Co
issn 0345-5580

Prenumeration ingår i medlemsavgiften till Judiska Församlingen.

Citera oss gärna, men ange källan.

Förbehåll mot elektronisk publicering måste meddelas av artikelförfattaren.

Vi vill veta vad du tycker!

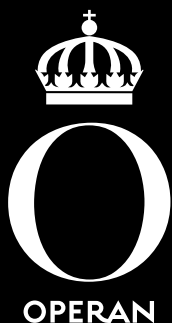
För att Judisk Krönika ska kunna utvecklas och bli ännu bättre behöver vi ha din åsikt. Tyck till om utseende och innehåll. Ris och ros.
redaktion@judiskkronika.se

KAIJA SAARIAHO
LA PASSION DE SIMONE
ANNE SOFIE VON OTTER

Lördag 17 oktober Kungliga Operan

LIBRETTO: *Amin Maalouf* DIRIGENT: *Christian Karlsen*
Kungliga Operans kör och Kungliga Hovkapellet
Judisk kultur i Sverige i samarbete med Kungliga Operan
judiskkultur.se

IN MEMORIAM

JACKIE JAKUBOWSKI 1951-2020

AV GRZEGORZ GAUDEN

FOTO KARL GABOR

"Jag darrar" var det andra jag fick höra Jackie säga. Det första kom på polska: "Tak, to ja", svarade han på min fråga om jag talade med Jackie Jakubowski. Sedan fortsatte telefonsamtalet på polska. Året var 1995.

Jag visste vem han var: en upp-buren svensk journalist, respek-terad opinionsbildare som alltid ställde sig på minoriteternas och de svagares sida. Jag brukade läsa hans artiklar.

Jag ringde honom efter att ha läst hans text i *Judisk Krönika*. Han hade skrivit om sin far som tillsammans med honom läm-nade Polen i sviterna av den antisemitiska kampanjen i slutet av 1960-talet. Han skrev med smärta om den svåra tid då hans cancersjuka far låg för döden på ett sjukhus i Göteborg och i de sista stunderna verkade se och tala till sina närmaste: föräldrar, systrar, släktingar som hade mördats i Förintelsen. Han var den enda överlevande av hela släkten Jakubowski från Sompolno.

Jag behövde prata med Jackie eftersom detta orts-namn betydde något mycket viktigt även för mig. Min mor Maria var född där, medan min far Franciszek kom från byn Sycewo nära Sompolno. På denna lilla ort lev-de omkring 1 800 polacker, 1 200 judar och 300 tyskar före kriget.

När jag hörde Jackie svara, presenterade jag mig och började skyndsamt förklara anledningen till min påringning: att hela min släkt härstammade därifrån, att min morfar Józef Łukasiak grundat Sompolnos pol-ska grundskola efter första världskriget och blivit dess rektor. Jackies far och hans syskon hade troligen gått i denna skola. Kanske var min morfar deras mattelärare. När jag var klar, blev det tyst och sedan kom orden "Jag darrar". Som om jag vore en röst från andra sidan.

Jackie letade efter spåren av Sompolno. I Israel hade han tidigare träffat några av de fåtaliga överlevande bland Sompolnos judar. I slutet av 1980-talet besökte han Sompolno en gång och såg den förfallna och över-givna synagogan. Han försökte ställa frågor men möttes av misstänksamhet.

Under vårt samtal kastade jag fram tanken att vi kanske borde besöka Sompolno tillsammans. Där bor min släkt som är väl förankrad i lokalsamhället. Min-net av min morfar lever fortfarande kvar bland äldre människor som hade honom som lärare. Jag möts av välvilja när de får höra att jag är dotterson till rektor Łukasiak. De minns min mor väl. Vi kan alltså räkna med deras öppenhet.

Så blev det. Jag minns inte längre om det var somma-ren 1996 eller året därpå. Vi hade stämt träff med var-andra på orten. Jackie kom med sin hustru Annie. Mina släktingar tog emot oss med öppna armar.

PÅ MORGONEN GICK vi till synagogan vid Piotrkows-kagatan. Under kriget hade tyskarna förvandlat den till ett magasin. Efter kriget fortsatte kommunisterna att använda byggnaden för samma ändamål och lyckades att fullständigt förstöra den. Det var i detta skick som Jackie såg den under sitt första besök. Nu fick han se en pietetsfullt renoverad byggnad som rymde kommunbib-lioteket. För att inte lämna något osagt om husets his-toria hade man på väggen placerat en gul davidsstjärna på blå botten där arken fanns en gång i tiden.

Jackie vankade mellan hyllorna. Jag lämnade honom ensam och väntade utanför synagogan där hans förfäder en gång i tiden bad sina böner. Sedan gick vi till kom-munhuset där man förvarade de folkbokföringslängder som fanns kvar. Jag hade tidigare ringt och försäkrat mig om att vi skulle få tillgång till dem.

Vi sade vilka vi var, jag påminde om telefonsamtalet och damen försvann för att efter en stund återvända med en stor tjock pärm som omfattade 1905 års akter. Sidorna var täckta med vacker kyrillisk kalligrafi som hon kunde tyda för oss. Efter en stund pekade hon och sade: "Här har vi en Jakubowski. En anteckning om sonens födelse."

Anteckningen gällde en av Jackies släktingar, en far-bror som hans pappa hade berättat om. Under de pryd-ligt ifyllda födelseuppgifterna figurerade den nyblivne faderns underskrift. Det överraskade mig att Jackies farfar hade skrivit sitt namn med latinska bokstäver, det vill säga på polska.

Därifrån begav vi oss till den forna judiska begravningsplatsen. Den blev utplånad efter kriget för att

lämna plats åt några hyreshus. Inte en enda gravsten finns bevarad.

Sedan promenerade vi en stund i staden där det före kriget fanns så många judar. Synagogans byggnad var det enda spåret efter dem. Vi passerade Kaliskagatan där min mamma hade kommit till världen i min morfars hus. Ett stenkast längre ner vid samma gata stod huset där Jackies farfar hade bott med sin familj och haft sin slakteriaffär där han sålde kosher kalvkött.

Jackie återvände aldrig mera till Sompolno. Kanske hjälpte detta besök honom att tillsluta det smärtsamma minnet av sin döende far, omgiven av skuggorna av sina bröder, systrar och släktingar som den 2 februari 1942 tillsammans med andra Sompolnojudar gasades ihjäl och brändes till aska i Kulmhof. Vi återkom aldrig till Sompolno i våra samtal. Ibland tänker jag på honom som en judisk jämnårig från Sompolno, någon som jag inte fick träffa när vi var små eftersom Förintelsen hade slukat hela hans släkt, medan kommunistterrorn efter andra världskriget först fördrev min morfar från staden och sedan mördade honom 1951.

Kanske tänkte han på mig som sin polska kamrat, en jämnårig från Sompolno?

*

JACKIE KÄNDE EN välvilja gentemot Polen och även en stor smärta efter det som hade drabbat honom som polsk jude. Han var utomordentligt känslig för polsk antisemitism. Han betraktade med stor respekt dem som ville samtala om detta och som bekämpade antisemitismen i dagens Polen.

Han älskade traditionell polsk mat och det var den sortens restauranger som jag fick välja varje gång han besökte Warszawa. Då förde vi många allvarsamma och några mindre allvarsamma samtal om Polen, om Sverige, om historien. Han tyckte om att skratta, hade självdistans och underbart sinne för humor.

Vi träffades även i Stockholm. Han brukade hälsa på hos vår dotter Marta och hennes man Alf vid Linnégatan. Det visade sig att han många år tidigare hade bott i samma hus. Vi kände oss som en familj.

Sista gången jag såg honom var i december förra året i Stockholm vid presentationen av min bok om den polska

FOTO POLIN-MUSEET

Invigningen av Polin-museet den 28 oktober 2014.
Från vänster: Marta Prochwicz, Michal Bron, Jackie Jakubowski, Grzegorz Gauden.

pogromen på judarna i Lvov i november 1918, under de första dagarna av Polens återvunna självständighet. Mötet hade ordnats av den svenska vänföreningen till POLIN, museet över de polska judarnas historia i Warszawa. Jackie hade varit vänföreningens mångåriga ordförande.

Jag ville träffa honom under de efterföljande dagarna men han kände sig tvungen att avböja. Sjukdomen var kännbar. Han var besvärad över dess symptom, darrningen i händerna, den kroppsliga svagheten. Han försäkrade att vi skulle ses när han mätte bättre – då skulle han ringa.

Jag gav honom min bok. Jag ville så gärna att han skulle läsa den. För mig var han en av de allra viktigaste läsarna. Jag vet inte om han gjorde det. Sjukdomen fortskred. Han ringde aldrig.

Farväl, Jackie.

Grzegorz Gauden, polsk jurist, ekonom och journalist, aktiv i Solidaritet, internerad 1981, i exil i Sverige 1984–1993, chefredaktör för dagstidningen Rzeczpospolita 2004–2006, direktör för polska Bokinstitutet 2008–2016, författare till *Lvov – illusionernas slut*.

Berättelsen om novemberpogromen 1918.

Översättning från polska: Jurek Hirschberg

Jackie Jakubowski,

född den 5 oktober 1951 i Szczecin, död den 25 maj 2020 i Stockholm, lämnade Polen tillsammans med sin far i sviterna av den antisemitiska kampanjen i slutet av 1960-talet och bosatte sig i Sverige.

Efter 1989, när förhållandena i Polen hade börjat förändras, engagerade han sig i arbetet som skulle leda till etableringen av Museet för de polska judarnas historia i Warszawa. Under åren 2004–2015 var han ordförande i svenska vänföreningen till POLIN – Museet för de polska judarnas historia. Han har tilldelats Republiken Polens förtjänstkors. Vi har haft förmånen att tillsammans med Jackie Jakubowski uppleva detta omvälvande äventyr som har krönts av invigningen av detta museum – en gemensam minnesplats.

Vänföreningen för
Museet för de polska
judarnas historia –
POLIN

Judisk Krönikas flathet stör mig

Omslagsfotot på *Judisk Krönika* 1/2020 förde omedelbart mina tankar till dikten "Tefillin" av Yona Wallach, publicerad 1983 i den israeliska poesitidskriften *Iton* 77.

I början av dikten utför den kvinnliga poeten en religiös ceremoni avsedd enbart för män, *hanachat tefillin*. När dikten fortskrider använder hon ett av de viktigaste religiösa föremålen inom judendomen för erotiska, sadomasochistiska syften.

Det var en djärv postmodern handling, hädelse av det heliga och helgandet av det orena.

Kaaset som följde på publicering blev som förväntat stort. Den framträdande poeten Zelda, ättling till en Chabadfamilj, lovade i protest att aldrig mer publicera sina dikter i *Iton* 77.

JAG ÖPPNADE APRILNUMRET av *Judisk Krönika* och bläddrade nyfiket fram artikeln. Vad vill hon berätta, den här moderna svenska damen som jag inte känner – vad vill hon berätta om mötet mellan en kvinna och tefillin? Vilken diskussion sorlar här, kan det möjligen vara en hyllning till Wallach?

Ack, nej. Även om artikeln åtföljdes av ytterligare ett fotografi med ett halvt exponerat bröst, handlade artikeln inte om mötet mellan tefillin, talli-

ten och kvinnans kropp. Det var en intervju med en ganska känd podcaster, en kvinna i trettioårs-ålder, som nyligen hade börjat leta efter ett judiskt sammanhang. Det var viktigt för hennes välbefinnande att återknyta till judendomen.

För ett ögonblick kände jag mig besviken men det gick snabbt över.

I juni kom *Judisk Krönika* Nr 2. Båda fotona hade nu flyttat till tidningens sista sida åtföljda av rubriken "Stöd *Judisk Krönika* – köp modefotografen Andreas Kocks ikoniska bild av Bianca Meyer."

12 000 kronor för bilden med det halvt exponerade bröstet och mindre än en tredjedel av priset för den mer blygsamma versionen.

Vad kan jag säga?

Den lilla besvikelsen jag känt för Nr 1 förvandlades nu till en slags desperation.

JAG SKA FÖRSÖKA sätta ord på det som stör mig i den här berättelsen: kvinnan på bilden bär tallit och tefillin, en Davidsstjärna runt halsen, och har bar överkropp.

Är det en del av hennes dagliga rutin att lägga tefillin varje morgon innan hon sätter på sig bh:n? Eller vill hon säga något om kvinnans rätt att lägga tefillin varje morgon, även om mitsvan endast är avsedd för män, eftersom hon tycker att det är dags att sätta stopp för könsfördelningen i det religiösa livet?

Nej.

Är det hennes farfars tallit och tefillin, funna i hans garderob efter hans död, som fick henne att vilja svepa sig i sin judiska identitet?

Nej.

Så varför bär hon tallit och tefillin på sin annars nakna överkropp?

För att det ser bra ut.

Modefotografen skippade tefillinkapseln som sitter på pannan – förmodligen för att den inte skulle passa särskilt bra ihop med den sexiga blicken. Läderremmen är heller inte lindad runt hennes långfinger, så som det föreskrivs.

Jag minns en lärare från mitt första år av dockteaterstudier, som sa: "Du kanske bestämmer dig för att röra dockorna ovanpå ett schackbräde, se bara till att det finns 64 rutor på brädet" Till och med Yona Wallach, som i sin dikt beskriver handlingar som är mycket mer perverterade än bilderna i *Judisk Krönika*, börjar sin interaktion med tefillin genom att skriva

אני אניה תפילין,
אתפלל

"Jag ska lägga
tefillin, jag ska be".

Hon knyter därmed an till objektets ursprungliga syfte.

På fotot av Bianca är tefillinen bortkopplat från dess syfte. Kapslarna ges inget kontext, de presenteras inte ens i sin helhet. Talliten och tefillinen är enbart tillbehör. Med en exotisk och andlig touch.

**Den lilla besvikelsen jag känt
för nr 1 förvandlades nu till en
slags desperation.**

DET ÄR DENNA flathet som stör mig, mer än någon åsikt för eller mot en kvinnas rätt att lägga tefillin, för eller mot användning av tefillin i syfte att uttrycka en kulturpolitisk ståndpunkt.

Det finns inget att diskutera här – bara något att beundra.

Två månader efter att bilden publicerades bestämde tidningsredaktören att den var "ikonisk". Detta är en ikon. Ett religiöst ideal, för oss att dyrka. En modern jungfru Maria – trots att Maria är en kristen symbol, trots att judendomen förbjuder ikoner. Denna ikoniska bild skulle varje modern svensk jude vilja hänga i sitt vardagsrum.

Hur och när fick den här bilden ikonisk status? På vilka grunder och enligt vilka kriterier beslutar redaktören att den här bilden är en modell, ett ideal för alla svenska judar?

Och finns det någon röst bland läsarna, som tycker något annat?

Jag vill vara tydlig här – tefillin, som alla andra fysiska föremål, kan användas som modeaccessorier. Liksom det kan användas som ett erotiskt föremål i Yonah Wal-lachs dikt.

Vi lever i ett demokratiskt land utan kättarlagar. Den intressanta delen är tänkt att komma senare, i diskussionen kring stycket eller bilden. Är detta devalvering? Förändring? En uppmaning till frigörelse, jämställdhet mellan könen, något för vilket våra förfäder lämnas att vända sig i sina gravar? Det är bristen på diskussion här som stör mig. Den uppenbart uteblivna diskussionen.

Nå, så var kommer jag in i hela den här historien?

Jag flyttade till Sverige för några år sedan. Som dotter till en sekulär sovjetisk familj som immigrerade till Israel i förskoleåldern, försvann en stor del av mitt liv utan att jag behövde reflektera över min judiska identitet.

Något som jag har börjat fundera över nu, som minoritetsinvandrare i ett främmande land med främmande kultur och språk. Inte bara utifrån behovet av att förstå vem jag är utanför min hemmamiljö, utan också på grund av det ansvar jag plötsligt kände för mina två barn som är födda här. Jag bär ansvaret för

FOTO ANDREAS KOCK

att förmedla den judiska kulturen och historia som de också tillhör. Jag kan inte göra det ensam, de behöver ett sammanhang.

Jag försöker förstå själva essensen i min relation med den här communityn – den svenska judenheten. Vi förs närmare varandra sedan längre bort, men när allt kommer omkring finns en önskan om att få tillhöra, att hitta respit från den ständiga känslan av främlingskap, att få känna mig hemma.

Den sista sidan i *Judisk Krönika* Nr 2 talade till mig smärtsamt och tydligt: "detta är vår ikoniska bild. För allt den representerar och allt den inte representerar. Om du inte tillber den med oss är du inte en av oss."

Vera Berzak
är dramatiker och
teaterregissör.

Tack Vera för dina synpunkter.

Omslaget till *Judisk Krönika* Nr 1 2020 väckte känslor. Kritiken har varit blandad, mest positiv, och anledningen till att vi säljer Kocks bilder är för att läsare har hört av sig och bett om det.

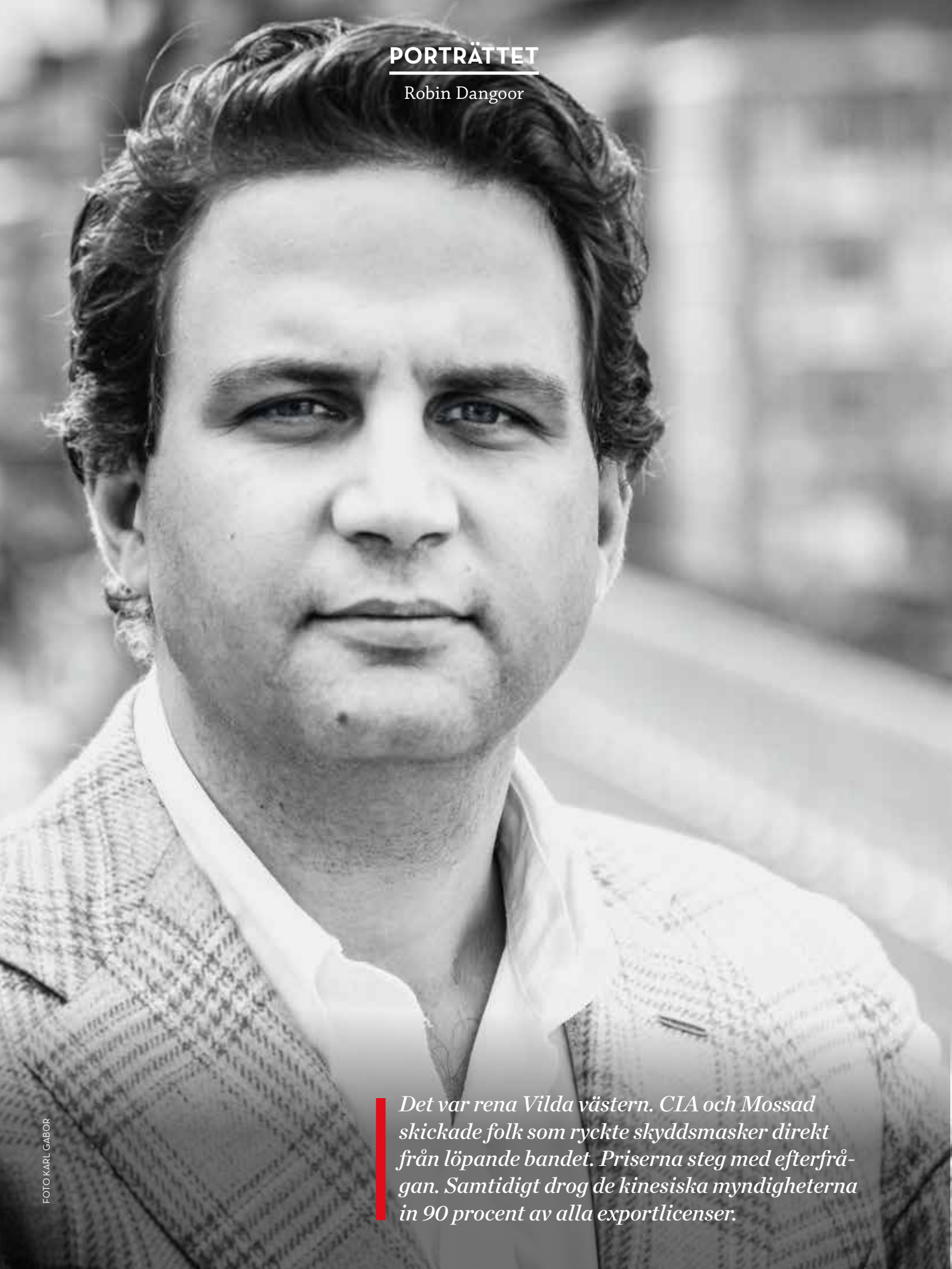
Judisk Krönika har som ambition att spegla många delar av judiskt liv och visa att man kan vara jude på olika sätt. Artikeln om Bianca speglar hennes relation till det judiska precis som omslaget till det här numret speglar en annan familjs judiskhet. Vi skulle aldrig hävda att tidningen ger den sanna eller den enda bilden av svenskjudiskt liv, som är komplext och mångfacetterat.

Ordet ikonisk var väl aningen tilltaget. Det jag menade var att bilden är legendarisk i *Judisk Krönika*s snart 90-åriga omslagshistoria.

Nog om det. Din kritik sätter ord på en känsla som också jag hade i samband med publiceringen. Det finns en dissonans mellan text och bild. Du beskriver den som en flathet från Krönikans sida: att bönekapslarna på fotot inte ges något sammanhang. Att de är tillbehör med en exotisk och andlig touch. Att det inte finns något att diskutera, bara något att beundra.

Det du skriver får mig att tänka att vi svenska judar kanske är väldigt "svenska".

forts s.47

A black and white portrait of a man with dark, wavy hair, looking directly at the camera with a neutral expression. He is wearing a light-colored shirt under a patterned jacket. The background is blurred, showing what appears to be an outdoor setting with some architectural elements.

PORTRÄTTET

Robin Dangoor

Det var rena Vilda västern. CIA och Mossad skickade folk som ryckte skyddsmasker direkt från löpande bandet. Priserna steg med efterfrågan. Samtidigt drog de kinesiska myndigheterna in 90 procent av alla exportlicenser.

HELLRE HUMMERSKAL ÄN BANANSKAL

Robin Dangoor, 35, med sefardisk bakgrund är en riktig renässansmänniska, mångsidigt begåvad och handlingskraftig. Hans senaste mitsva var ett personligt initiativ till att ordna fram den stödutrustning som saknades på äldreboendet Judiska Hemmet under coronakrisen denna vår.

SUZANNE GOTTFARB har träffat honom.

Robin sprudlar av entusiasm, pratar, berättar, förklarar och dricker te i samma andetag, medan hans fru Carol, född i Colombia, promenerar förbi med sonen Raphael i barnvagn och en liten flicka i magen, som väntas i november. Familjen är viktig för Robin, både den nybildade och den gamla, där framförallt morföräldrarna spelat en viktig roll under hans uppväxt.

– Carol och jag lät screena oss i USA för att testa vårt genetiska ursprung. Det visade sig att vi båda har en sefardisk gen som gör oss immuna mot malaria men som ger sämre ämnesomsättning. Det märks inte på min slanka fru men själv har jag kämpat mot övervikt hela mitt liv, tills jag nu äntligen lyckats gå ner tjugo kilo med hjälp av en app, där man registrerar allt man äter. Tyvärr ingår inte efterrätter i den dieten, ler Robin beklagande.

Familjen Dangoor är en anrik sefardisk familj från Bagdad i Irak med ett släkträd som sträcker sig tillbaka till år 634 enligt vår tideräkning.

– Morfars farfar var överrabbin i Bagdad under sent 1800-tal i en mäktig judisk församling med anor från den tiden då Babyloniska Talmud kom till. Mina släktingar hade handelsutbyte med olika delar av världen, bland andra Indien, Burma och Shanghai.

Robins morfar Selim Dangoor lämnade Irak på 1930-talet och bodde i London, Libanon, Indien och Iran, innan han flyttade till Sverige under tidigt 1950-tal. Då hade han i Israel hunnit träffa sin blivande fru Ruth, Robins mormor, född i Wien.

– Morfars familj hade bland annat ett boktryckeri i Bagdad, och morfar kom till Sverige för att skriva avtal med pappersbruket SCA och blev kvar. Jag växte upp i en brokig färgstark familj, där hela världen rymdes.

Morfar talade tio, tolv språk och mormor minst fem. I deras hem hördes franska, svenska, engelska, persiska, judeo-arabiska, spanska och hebreiska huller om buller. Vi bodde alla i samma fastighet, ett hus på Kommendörsgatan, som morfar ägde. Min familj bodde på fyra trappor, morfar och mormor på tre trappor och så två mostrar på andra respektive femte våningen. Vi sprang upp och ner till varandra. På somrarna bodde vi ofta på morföräldrarnas lantställe Grills udde på Värmdö. Morfar köpte det stället på 1950-talet; samma år som utlännningar fick tillåtelse att äga mark i Sverige. Allt det här har gjort att jag ser på världen som ett enda stort smörgåsbord med rätter av olika smak och kulör, som man kan njuta av men även själv bidra till.

DEN SEFARDISKA BAKGRUNDEN har påverkat Robin på flera olika sätt.

ROBIN ELI DANGOOR:

Född:

22 mars 1985

Bor:

Stockholm

Familj:

Gift med Carol, son Raphael, 2,5 år.

Utbildning:

Civilekonom, juristexamen, nationalekonomi

Gör:

Affärsjuridik, fastighetsutveckling, judiska barn-gudstjänster

Stolt över:

Min fru och min son

Bästa egenskap:

Engagerad

Sämsta egenskap:

Tidsoptimist

Motto:

The end result of wisdom is good deeds. (Talmud)

PORTRÄTTET

Robin Dangoor

– Det betyder att man här i Sverige tillhör en minoritet inom den judiska minoriteten. Mycket är annorlunda, inte minst maten, vi äter lamm, fisk, kyckling, mycket ris kryddat med saffran, muskot, kardemumma och gurkmeja. På shabbat lagar Carol och jag ofta sefardisk mat med recept hämtade från kokboken: *Flavours of Babylon* skriven av min släkting Linda Dangoor.

ATT STUDERA BABYLONISKA

Talmud är ett annat sätt att utforska sin bakgrund, och som tur är finns en sefardisk rabbin i Stockholm, Eiran Davies, som Robin läser hos. Studier är något av Robins livsluft, att ständigt vilja lära sig nytt, en modern jeshivaboy, som har dubbelpluggat och läst in universitetspoäng med blixstens hastighet. Det blev 600 högskolepoäng på fem år, civilekonomexamen från Handelshögskolan i Stockholm år 2010, juristexamen och betyg i nationalekonomi. Hur klarar man att proppa sig själv så full med kunskap på kort tid?

– Allt handlar om studieteknik och att kunna fokusera. Att systematisera och strukturera materialet. Jag antecknar på ett specifikt sätt. Det gäller att sovra och gallra och hitta det innehåll i texten som korresponderar med rubrikerna.

Under studietiden startade Robin den enda svenskspråkiga juridiska tidskrift som drivs av juriststudenter: *Juridisk Publikation*. Den firar nu tio-årsjubileum och finns på alla Sveriges högskolor med juristutbildning.

– Jag tyckte vi juridikstuderande var så passiva. Vi bara satt och tog emot en massa information. Jag ville skapa ett debattforum, där man förde en vetenskaplig dialog kring juridiska frågor.

EFTER STUDIerna BÖRjade

Robin arbetar på Vinges advokatbyrå med affärsjuridik. Nu driver han sin egen firma: Dangoor Association, som köper och säljer bolag, ordnar finansieringar och benar upp kluriga avtal. Han har en judisk kompanjon, Marc Harris, och därmed är detta Sveriges enda judiska byrå för affärsjuridik. Här får ingen av de anställda jobba på shabbat.

Och som om detta inte är nog jobbar Robin parallellt med fastighetsutveckling och har byggt ca 150 fritidshus i Sälen och Funäsdalen.

– Jag älskar den kreativa sidan av jobbet, att få samarbeta med arkitekter och designers, men även den strukturella biten med byggnation. Sedan tillkommer finansieringsbiten med ett strategiskt inslag.

Robin har ännu fler strängar på sin lyra. Han spelar bas och piano och läser böcker av judiska tänkare som rabbi Adin Steinsaltz och Menachem M. Schneerson. Men det som ligger Robin allra varmast om hjärtat är de judiska barn gudstjänsterna i lokalerna under Synagogan i Stockholm, som han tillsammans med Carol hjälper till både att arrangera och bidra ekonomiskt till. Hit går familjen varannan lördag med sonen Raphael.

– Vi sjunger shabbatdinosariesången och har en särskild barnkiddush med leksaker, mjukisdjur, kuddar, frukt, smoothies och Lisbet Janssons koshercerti-

fierade pajer.

Här deltar både bebisar och barn upp till tioårsåldern.

När coronaepidemin nådde Sverige våren 2020 och våra äldsta församlingsmedlemmar smittades och dog en efter en på Judiska Hemmet i Stockholm, kunde inte Robin sitta stilla och titta på. Han tog kontakt med Aviva Kraitsik, chef på Judiska Hemmet, som led brist på i stort sett all skyddsutrustning. Det skulle kosta 600.000 kronor att skaffa allt, och det var bråttom.

– Jag ringde två samtal. Ett till Marina Burstein och Henrik Salamon, styrelsemedlemmar i Heckschers stiftelse, och blev beviljad 400.000 kronor. Det andra samtalet gick till Alf Levy på Hjälpssamfundet Rodef Chesed, som beviljade 200.000 kronor. Alla förstod allvaret. Så var finansieringen klar. Sen började själva kriget på den kinesiska marknaden, som jag fick bevittna på nära håll. Det var rena Vilda västern. Både CIA och Mossad skickade dit folk som ryckte skyddsmasker direkt från löpande bandet och lastade på sina plan. Priserna steg med efterfrågan. En liter desinfektionsvätska ökade från 5 kronor till 200 kronor. Samtidigt drog Kina in 90 procent av alla exportlicenser. Kvar blev 10 procent att dela på för resten av världen. Vi fick slåss men lyckades skaffa fram skyddsmasker som tillsammans med handskar, visir och desinfektionsmedel levererades till Judiska Hemmet i början av april. Här gjorde Aviva Kraitsik på Judiska Hemmet och Matan på Församlingens säkerhetstjänst stora insatser. Vårt nätverk erbjöd även Karolinska sjukhuset masker och

tipsade dem om auktioner på respiratorer, men de tog dagar på sig att ens svara på mejl, och då var allt slutsålt. Jag känner mig djupt besviken på svenska myndigheters bristande handlingskraft under denna pandemi. Om Folkhälsomyndigheten hade gått ut tidigare och varnat för allmän smittspridning, så hade till exempel äldreboenden som Judiska Hemmet kunnat förbereda sig och skaffa skyddsutrustning en månad tidigare än nu. Det hade förmodligen räddat många liv.

DET ÄR INTE lite Robin Dangoor åstadkommit vid 35 års ålder. Varifrån kommer all hans handlingskraft och positiva energi?

– Jag tror människan behöver förena två drivkrafter: total tillfredsställelse med var man befinner sig och det man har just nu parallellt med en osläcklig törst efter att gå vidare. Det kan tyckas motsägelsefullt men kan också ses som en motor. Jag tror att den mänskliga själen kan rymma båda dessa tillstånd samtidigt. Att aldrig slå sig till ro behöver inte betyda att man inte njuter här och nu. Man har bara ett liv. Varje dag har man bara en gång. Jag vill suga musten ur varenda dag jag får till skänks. Skapa så mycket som möjligt. Bidra så mycket som möjligt.

När jag ber Robin definiera sig själv, säger han:

– Engagerad, livsglad, instinktivt entusiastisk. Jag kan snöa in på saker jag gillar, just nu handlar mycket till exempel om te. Jag vill lämna avtryck, bidra med något. Det handlar inte om identitet utan snarare om vad jag gör. Det är viktigare för mig hur jag interagerar med omvärlden än med mig själv. Ett klassiskt epistemologiskt

judiskt koncept. I framtiden önskar jag mig både judiska barnbarn och ett judiskt Stockholm med bredare kapacitet än idag. Vi har ett stort utbud av judisk utbildning i Stockholm men varför inte även ett par flashiga kosherrestauranger, en återuppståndna Judisk teater och en kiddushkommitté, som ser till att det serveras mer än kakor efter shabbatgudstjänsterna. Jag tror att många skulle komma för maten.

nomiska silverskedar hemifrån. Jag tror man växer som människa genom att ta sig ur smärta. Jag tänker på rabbi Twerskys you-tubeklipp om hummern, som plågades i sitt trånga skal. Han kröp under en sten för att under stor smärta ömsa skal. Utan det hårda skalet upplevde han sig som skyddslös men upptäckte samtidigt att hans livsutrymme hade vidgats. Han fann frihet och frid. Själva har

Boken Robin håller i sin hand är Talmudkommentarer av sin morfars farfar som var överrabbin i Bagdad.

Vi har ett stort utbud av judisk utbildning i Stockholm men det behövs ett par flashiga kosherrestauranger, en judisk teater och en kiddushkommitté som serverar mer än kakor.

Jag inbillar mig att Robin med sin ljusa livssyn alltid glidit genom tillvaron på ett bananskal och aldrig stött på några motgångar, men det visar sig vara fel.

– Jag har upplevt motgångar. Jag kom till exempel inte in på Handelshögskolan utan fick kämpa i flera år med Högskoleproven. Vägen hit har inte varit rak utan krokig. Jag har inte fått något till skänks eller eko-

jag gått igenom en av de största skalömsningarna i mitt liv det här årsskiftet. Det ledde till att jag pressar mig mindre men åstadkommer mer. Jag är inte lika dömande mot mig själv eller andra. Så det har nog varit mer hummerskal – trots att hummer inte är kosher – än bananskal i mitt liv, och det är jag tacksam för. Nu när jag är äldre börjar jag antligen bli lite harmonisk. Fråga min fru!

Suzanne Gottfarb är journalist och författare.

Daf yomi betyder "dagligt blad" och bygger på att man läser ett blad Talmud om dagen. Det tar sju och ett halvt år att läsa Talmud på det sättet. Världens judar påbörjade en ny studiecykel i januari 2020. ISAK GERSON deltar i projektet. Han delar med sig av något han har lärt sig i varje nummer av *Judisk Krönika*.

Shabbat – ett palats i tiden

När rabbinerna vill understryka vikten av ett bud kan de lägga in rätt luftiga löften om vad man får om man följer budet eller straffas med om man bryter det. Den som följer budet om att äta tre festmåltider under shabbat (daf 118/Shabbat) räddas från tre saker: världens födslovärkar inför Messias ankomst, domen i Gehinom där man annars straffas efter döden för synderna i livet, och kriget mellan Gog och Magog som ska föregå den sista tiden. Det är minst sagt högt lovat, men så låter det ofta från rabbinerna.

Ett par verser senare på samma daf förklarar Rav Nachman bar Jitschok "Den som njuter ordentligt av shabbat räddas från exilens förtryck." De ger dessutom tips på vad man kan njuta med: vitlök, betor, fiskar. När den stora medeltida judiska filosofen och halachiske kommentatorn Rambam ger sin kommentar om vad njutandet på shabbat innebär har han till stor del samma fokus som rabbinerna: förberedande av tre goda måltider. Rabbinerna lovar runt mycket ibland, men just här är jag säker på att de har rätt.

I *The Sabbath* argumenterar Heschel för att mycket av mänsklighetens historia har gått ut på att erövra rummet, men att shabbat har en motståndskraft i att det är ett tempel i tiden. Shabbat ger en försmak av den kommande världen lär han oss, och den kommande världen är på ett sätt också en plats i tiden. Något som är här, men inte än.

Förberedandet för shabbat är nästan lika viktigt som shabbat i sig. Shabbat infaller helt oavsett oss. Men det är upp till oss att göra dagen speciell, och det kräver förberedelser. Vi skapar ett rum i tiden där vi

kan ägna oss helt åt att njuta; av shabbat, Gud och vårt judiska folk.

Vad är då rekommenderat att göra på shabbat förutom att äta? Några exempel är synagogebesök, judiska studier, umgås med partner och med vänner. Arbete lämnar man bakom sig, liksom elektronik och tillgång till det stora flödet av nyheter och åsikter på internet. Bagage får man också lämna bakom – både fysiskt och vardagens små bekymmer. En dag i veckan får vi göra vad vi kan för att lämna den hetsiga värld där vi lever som minoritet, och bygga ett tempel i tiden med andra judar.

För det är på många sätt jobbigt att vara jude. Våra religiösa rättigheter som omskärelse eller judisk utbildning är ständigt hotade. Extremhögern växer. Många judar växer upp med erfarenheter av diskriminering eller trakasserier. Hade inte fördelarna varit större hade vi nog assimilerats för längesen. Utmaningen är att man aktivt måste välja fördelarna vår tradition bjuder. Som att fira shabbat. Om vi låter antisemitismen definiera oss som folk har vi ingen framtid. Låter vi våra högtider definiera oss kommer vi att fira shabbat tills Moshiach kommer.

Daf 118 handlar om vad man ska göra vid en icke livshotande brand på shabbat. Utan att gå in på detaljer är många av svaren "mañana". Jag tror att Rav Nachman bar Jitschok vill att vi ska tänka så om antisemitismen i diasporan. Sex dagar i veckan kämpar vi för våra rättigheter, men den sjunde behöver vi få njuta av det fantastiska med att vara jude. Kanske kan vi då ge luft under Ahad Ha'ams bevingade ord: "More than the Jews have kept Shabbat, Shabbat has kept the Jews."

Isak Gerson

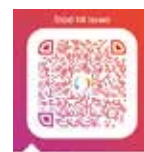
Tack vare generösa bidrag från svenska givare

har **Förenade Israelinsamlingen/Keren Hayesod** under coronapandemin bland mycket annat gjort följande i Israel:

- ★ Stöd till ca 60 familjer som invandrat till Israel och därför sitter i karantän utan möjlighet till jobb och försörjning.
- ★ Extra stöd till våra tre barnbyar för att kunna ha personal och aktiviteter under krisen. Även bidrag till sommarlovsaktiviteter.
- ★ Stöttat fattiga äldre ekonomiskt och ordnat aktiviteter i samband med karantänen. Utökat städrutinerna på Amigourboenden. Bidragit till inköp av skyddsutrustning och sjukvårdsmateriel.

Ett stort tack till alla givare för era insatser som möjliggjort att göra skillnad för tusentals israeler som far illa i samband med covid-19!

Vill du också bidra, eller kanske bara veta mer om vårt arbete med utsatta israeler?
Kontakta oss via info@israelinsamlingen.org

TVÅ NYA ARABISKA TV-SERIER

■ TV-serier väcker uppmärksamhet och kritik. Um Haroun utspelar sig på 40-talet i en fiktiv by i Gulfstaterna, med muslimer, kristna och judar, som lever i relativ endräkt, som har stånd invid varandra på marknaden och som går på varandras bröllop och begravningar. Det andra programmet heter Makhraj 7, är en komedi i nutid och kan till exempel handla om en pappa som upptäcker att hans son spelar videospel med en israel – och beskyller sonen för att "umgås med fienden". En släkting opponerar sig och tycker att man istället ska använda israelen som spion, en annan släkting menar att han kanske kan leda familjen till några bra affärskontakter.

Arabisk tv-serie på frammarsch.

Serierna produceras av Saudi-arabien och har bland annat kritiserats av palestinska intellektuella, som hävdar att de försöker påverka synen på judar och Israel, och medverka till en normalisering av relationen mellan den judiska staten och Arabvärlden. Anhängarna lyfter framför allt fram Um Haroun som gestaltar ett nedtystat kapitel i regionens historia, och som visar att samexistens mellan religioner är möjligt.

JASCHA GOLOWANJUK

■ I våras kom en trebetygsuppsats om författaren Jascha Golowanjuk (1905-1974). Idag är han nästan helt bortglömd, men under lång tid var han en av Sveriges mest populära och lästa författare.

Jessica Haas Forslings uppsats välkomnas, för flera av Golowanjuks böcker står sig, inte minst debuten, som kom 1937, och som fick en mycket positiv recension i Svenska Dagbladet, av prins Wilhelm.

Pappan var en judisk paraplymakare i Samarkand, sonen adopterades tidigt av en dansk affärsman, som flyttade tillbaka till Köpenhamn i och med den ryska revolutionen. Där utbildade sig Jascha till violinist, tog sig sedan till Sverige, och lärde känna Karl Gerhard. Han deltog som skådespelare och musiker i några av dennes revyer, ordnade egna violinkonserter och blev en omtalad kändis.

Bland vännerna fanns Moa Martinsson, och när hans scenskräck blev olidlig föreslog hon att han istället skulle börja skriva. Ett bra råd – efter debuten med *Min gyllene väg från Samarkand* kom över 40 böcker. Många av dessa översattes till norska, danska, finska, engelska och tyska

Jascha Golowanjuk.

HUR FÖRHÅLLA SIG TILL BDS?

■ Frågan ställs av Svante Weyler i senaste numret av SKMA:s nyhetsbrev, där han berättar om den debatt som äger rum i Tyskland. Diskussionen handlar om en kamerunsk statsvetare, Achille Mbembe, som nyligen skulle hålla invigningstalet vid en kulturfestival. Men det stoppades av Felix Klein, den tyska regeringens ombudsman för judiska frågor, som anklagade Mbembe för att ha uttalat sitt stöd för bojkottrörelsen BDS. Därmed bör han klassas som antisemit.

Klein har fått kritik för sitt agerande, bland annat av ett hundratal judiska akademiker från Israel, Europa och USA. De anser inte att BDS ska beskrivas som antisemitisk.

Är organisationen en legitim icke-våldsprotest för att stödja palestinierna med hjälp av bojkotter – eller en antisemitisk rörelse med syfte att upplösa den judiska staten?

Både och, svarar *New York Times*, och betonar att BDS är ett icke-hierarkiskt nätverk, det vill säga består av ett stort antal separata sammanslutningar, med sinsemellan olika ideologier, inklusive liberala palestinska studentgrupperingar och Hamas och PFLP.

Icke-våldsprotest för att stödja palestinierna med hjälp av bojkotter – eller en antisemitisk rörelse med syfte att upplösa den judiska staten?

SVERIGE & JUDARNA

■ Judarnas första 100 år i Sverige har nu dokumenterats av historikern Per Hammarström. Han visar att de judiska nykomlingarna från Tyskland och Danmark till en början levde avskilda från det omgivande samhället, och för det mesta avstod från att döpa sig. De få som konverterade

Dop.

möttes ofta av hård kritik från andra judar – och av misstro från landets kristna majoritet. Antisemitiska angrepp var vanliga och mattades inte av, och i början av 1800-talet övergår hela 20 procent av Stockholms församling till kristendomen, för att slippa diskriminering och judefientlighet, och för att lättare kunna bli en del av huvudstadens borgerlighet.

Ett annat hot mot församlingen handlade om den ökande mängden blandäktenskap. På 1860-talet var siffran i Stockholm nästan 50 procent, och vanligtvis döptes barnen och blev kristna.

Uppsatsen fokuserar på judiskt liv i Stockholm mellan 1775–1870 och återfinns i senaste numret av *Historisk tidskrift*.

DEN PALESTINSKA OPINIONEN

■ har svängt rejält, rapporterar The Washington Institute for Near East Policy, som under tio års tid har gjort gallupundersökningar på Västbanken, i östra Jerusalem och Gaza. Stödet för en tvåstatslösning har minskat radikalt, och ligger idag på cirka 10 procent. Men det betyder inte att fler vill ha den binationella enstatslösningen. Även den modellen får minimalt med support. Så vad vill palestinerna?

En majoritet väljer att kämpa för att man ska återfå Palestina, och 58 procent

på Västbanken och 62 procent i Gaza menar att även om det blir en tvåstatslösning så bör kampen mot Israel fortsätta, tills man har kontroll över hela landet.

När mätningarna började hade palestinerna i östra Jerusalem en förhållandevis positiv hållning till Israel, till skillnad från invånarna

på Västbanken och i Gaza, och år 2010 sa hela 52 procent att de hellre blev israeler än medborgare i ett framtida Palestina. Idag är siffran 10 procent.

Så vad vill palestinerna?

HARRY HOUDINI

■ När utbrytarkungen Harry Houdini (1874-1926) var på toppen av sin karriär var han lika populär som Charlie Chaplin och Rudolph Valentino.

Två nya böcker berättar om denna märkliga underhållare – Joe Posnanskis *The Life and Afterlife of Harry Houdini* och Adam Begleys *Houdini*:

Harry Houdini

The Elusive American. I den senare jämförs han med sångaren Al Jolson och kompositören Irving Berlin, som liksom Houdini var barn till fattiga rabbiner – och som tog sig upp och ut ur gettot med hjälp av karriärer inom show business.

Jolson och Berlin krävde ett sammanhang, en teater eller en film, under det att Houdini var en soloartist tillika en marknadsföringsbegåvning, som på egen hand reste runt i USA och Europa, som gärna uppträdde emot stadens största tidningsredaktion och som ofta lät den lokala polisen kedja honom och sedan sänka ner honom i stora vattenfat.

Flera amerikanska författare har intresserat sig för honom, och i *Humboldts gåva* låter Saul Bellow huvudpersonen säga att han tror att Houdini hade en föraning om Förintelsen och omedvetet arbetade på sätt att ta sig ur ett dödsläger.

TEMA

Judisk utbildning

VAR FORMAS JUDISK FRAMTID?

Hur ska nästa generation judar i Sverige växa upp? Hur ska de få del av traditioner och kultur och bli medvetna och stolta judar? Hur viktig i det sammanhanget är en judisk skola – och hur ska den se ut? Och hur ser hemmens roll ut i en tid då blandäktenskap är vardag och barnen växer upp i flera kulturer?

Av **ERIK SIDENBLADH**, Foto **ELISABETH OHLSON WALLIN**.

Saskia är åtta och ett halvt, och stolt över vem hon är.

– Jag är den enda ultrajuden i familjen, så jag äter inte räkor, meddelade hon när familjen var hembjuden till vänner som bjöd på en rätt med räkor i.

Hennes pappa Samuel Sjöblom förklarar:

– Ja, vi är en judisk familj, ganska mycket faktiskt. Och det är en ganska stark identitet hos barnen också. Vi håller inte kosher men äter inte gris. Skaldjur ibland, men det har alltså Saskia slutat med för att hon är ultrajude.

Varken Saskia eller hennes småsyskon går på Hillelskolan, Stockholms enda skola med judisk profil. Det är ett medvetet val av hennes föräldrar. Saskia som blev tillfrågad går också hellre i den kommunala skolan i förorten där hon bor.

Hillel är annars en populär

skola nu för tiden. Det är kö till förskolan trots att platserna är dubbelt så många som för 15 år sedan. Och under samma tid har antalet elever i själva skolan nästan trefaldigats, snart 300 stycken. Skolan har också ett gott rykte – så har det inte alltid varit.

Samtidigt kan man, fast sådan statistik inte finns, konstatera att de flesta judiska barnen i Sverige inte går i någon judisk skola.

Kim Lichtenstein gick i Hillel åren kring 1980. Nu har han varit skolans rektor i 17 år.

Varför är det viktigt, nu 2020, med en judisk skola som Hillel?
Han svarar först efter en lång tystnad.

– Det finns väl olika svar på den frågan...

Den judiska gruppen i Sverige ser annorlunda ut nu än i mitten på 1950-talet då skolan bildades. Då hade fler judiska familjer starka traditioner, blandäktenskapen var färre. Idag vilar den

judiska utbildningen ofta tyngre på ena föräldern. Och det är inte alltid den föräldern har med sig så mycket i bagaget – men som ändå tycker det judiska är viktigt.

– Om det då inte finns en skola som med sin utbildning kan komplettera det som hemmet är förmöget att ge så kommer det inte att finnas speciellt många som tillhör den judiska gruppen om en generation, säger Kim.

– Det har alltid funnits en stor variation i hur judiskt liv ser ut. Men vill man driva minoritetspolitik är det viktigt att det finns en vital judisk grupp. Tycker man inte att det är viktigt så har en skola med judisk profil inte samma existensberättigande.

HILLEL PRESENTERAR SIG som en skola med judisk profil. Man har undervisning i hebreiska och judisk historia, uppmärksammar judiska helger och traditioner. Och den mat som serveras är kosher. Men föräldrar får inte frågan om varför de vill ha sina barn i Hillel.

»

TEMA

Judisk utbildning

Om det inte finns en skola som kan komplettera det som hemmet är förmöget att ge kommer det inte att finnas speciellt många som tillhör den judiska gruppen om en generation.

KIM LICHTENSTEIN, REKTOR PÅ HILLELSKOLAN

Kim Lichtenstein inspekterar elevernas arbeten som hänger i ljusgården på Hillelskolan.

FOTO KARL GABOR

– Vi för inte bok över *hur* eller *om* någon har en judisk koppling eller firar judiska traditioner hemma – det tillåter inte lagstiftningen. Vi vet heller inte hur stor andel av föräldrarna som själva gick här. Vi frågar dem inte varför de väljer Hillel för sina barn. Skolan gör vissa saker med judisk koppling och så får man välja om man vill gå här eller inte.

Ja, vad är det som gör att Saskias familj – Irene Lopez och hennes man Samuel Sjöblom och småsyskonen Noemi, fyra och ett halvt och Levi, ett och ett halvt – talar om sig som en "ganska mycket judisk familj"?

– Det som vi gör hemma är att vi har en shabbatmiddag varje fredag, säger Samuel. Shabbat utgör grunden i vårt judiska liv. Då läser vi alla böner, sjunger några sånger. Ofta med vänner, både judar och ickejudar och då blir det mer pedagogiskt, så att de barnen och vuxna får lära sig.

Hade ni det så här när ni själva var barn?

Jag växte upp i ett judiskt hem, Irene gjorde inte det, säger Samuel.

– Jag är kristen, säger Irene. Jag funderade på att konvertera en tid, jag pratade med David Lazar som var rabbin i Stockholm då, men han tyckte att jag var för mycket vän med Jesus. Och det är jag faktiskt. Jag växte upp med en katolsk mormor och en protestantisk mamma och religion för mig har alltid varit ganska... vardagligt. Traditioner är viktigt för mig, och att barnen vet vilka de är och

är stolta över sina identiteter. Jag kommer från Latinamerika och jag vill att barnen ska vara stolta latinamerikanska judar.

Samuel växte inte upp särskilt judiskt. Hans familj kom till Sverige på 1800-talet och levde väldigt svenska liv. De var väldigt judiska, medvetna om det, men utövade det inte så mycket. På det viset är vi nu mer traditionella, säger han.

Både han och Irene gillar Lasse Denciks formulering: att vara jude är att "juda", alltså göra judiska saker.

I min familj "judade" man inte så mycket, säger Samuel.

Varför började de juda så mycket mer?

Samuel gick i vanlig kommunal skola till sexan. Men åkte till Glämssta och fick många judiska kompisar. I sjuan bestämde han sig för att börja i judiska högstadiet och det judiska fick ta mer plats.

– Min mamma var väldigt positiv till det även om hon själv inte gjorde så mycket. Jag skulle inte beteckna mig själv som religiös. Men jag gillar att göra judiska saker.

Ett blandäktenskap där man gör judiska saker tillsammans.

Och där Irene också någon gång går i kyrkan utan att det känns konstigt.

– I Samuels familj har jag aldrig upplevt någon rädsla för att man skulle förlora sin judiska identitet, säger Irene. Det har alltid funnits en gran hos hans föräldrar på julafton – det är inte jag utan Sa-

Saskia lyfter av shabbatduken som täcker challahbröden på bordet.

muels mamma som styr över den granen.

Lite eklektiskt lever vi väl – en riktigt religiös jude skulle inte säga att vi lever ett judiskt liv. Men vi struntar i att vi inte lever helt enligt boken.

Och våra barn vet att de är judar, det tycker jag är det viktigaste.

Jag var på ett bröllop när Saskia var åtta månader gammal och pratade om planen vi hade för våra barns uppfostran. Då var det en kille där som sa: men hon kommer *aldrig aldrig* bli judinna – för du är ju inte det. Jag blev så ledsen att jag fick tårar i ögonen. Men tack vare många rabbiner som jag har pratat med om saken vet jag att hon visst kan det.

Men varför går inte barnen i Hillel?

Det finns de praktiska skälen – det är 40 minuters resa dit från närförorten.

Hillel har barn från 15 olika kommuner, hela SL-området, några har kommit från Strängnäs, Uppsala och Södertälje. Många åker ganska långt för att de tycker det är viktigt. Men majoriteten bor i innerstan eller närförorterna.

Det var inte så viktigt för oss

att barnen ska in i en judisk miljö – bara att de får skapa en judisk identitet om de vill. Just nu tycker jag att det räcker med livet här hemma, säger Samuel. Jag tycker mig ha sett en tendens att de som sätter sina barn i Hillel gör mindre hemma för att de förlitar sig på att skolan klarar av den judiska utbildningen – jag skulle säkert också kunna tänka så om Saskia gick där.

– Vi diskuterade också om Saskia skulle bli en stolt judinna i ett sekulärt samhälle, eller bland andra judar? Jag tror inte på att segregera, det behövs fler judar i det sekulära, att normalisera judendomen bland alla andra. Men det är ok om hon vill byta skola när hon blir äldre.

Noa Hermele, som är rektor för Paideia, gick själv inte i Hillel, men på judiska högstadiet.

– Det finns numera en konsensus om att det är bra att det finns en judisk skola. Men bra för vad? Jag tycker man borde ha mer diskussion kring varför man vill ha egna skolor? Vad det är man ska satsa på? I och med att det bara finns en judisk grundskola i Stockholm och en i Göteborg så är det lätt att fastna i att det bara är

TEMA

Judisk utbildning

FOTO KARL GABOR

Noa Hermele är rektor på Paideia folkhögskola i Stockholm. Sveriges första folkhögskola med judisk profil.

Det finns numera en konsensus om att det är bra att det finns en judisk skola. Men bra för vad? Jag tycker man borde ha mer diskussion kring varför man vill ha egna skolor? Vad det är man ska satsa på?

NOA HERMELE, HAR BARN PÅ HILLELSKOLAN OCH ÄR REKTOR PÅ PAIDEIA

så här det kan vara. Utanför Sverige finns det städer med kanske fem eller tio judiska skolor som har olika profiler.

– Är skolan viktig för att folk ska leva ett mer religiöst judiskt liv – då bygger man en typ av skola. Om man tycker det är viktigt av identitets- eller sociala skäl bygger man en annan typ av skola. Eller handlar det om judisk kunskap, då förutsätter det ett annat fokus.

Själv har Noa haft sina tre barn i

Hillel – för att ge dem möjlighet till ett aktivt judiskt liv.

– Det kan man ju ha ändå men jag tycker att det underlättar, man får kunskaperna, träffar de här människorna.

DET FINNS INGEN undersökning av varför föräldrar väljer Hillel. Men det finns en undersökning från en muslimsk friskola, som pekats ut som alltför religiös. Föräldrarna där hade inte valt skolan för att man studerade islam och Koranen. Nej, anledningen var

att det kändes tryggt, att barnen inte skulle känna sig annorlunda och därmed lyckas bättre i skolan och livet. De flesta föräldrarna sade nej till mer religionsundervisning.

– Jag vet inte hur svaren skulle bli bland Hillel-föräldrarna, säger Noa. Den judiska gruppen är mer välintegrerad i Sverige men jag tror ändå att den här grundkänslan kan finnas hos oss också.

– Frågan är vad vill man med det judiska innehållet i sitt liv. Det kan man få hjälp med att reda ut i en judisk skola eller på sommarkolonin Glämssta.

Om man växer upp i den enda judiska familjen i en småstad får man andra erfarenheter och svar på vad ens judiska liv består av. Men det blir inte mindre viktigt eller betydelsefullt.

Noemi luktar på challahbrödet som bjuds till **shabbat**måltiden.

En formell utbildning som Hillel kan ju inte heller göra allt. Därför är en verksamhet som Glämska viktig. All kolloverksamhet ger starka upplevelser och Glämska har en frihet att bestämma antagningskriterier och innehåll eftersom den inte måste följa Skolverket och dess krav.

– Många barn gillar inte heller skolan så för dem är inte skolan bästa vägen att närma sig det judiska, säger Noa.

Efter bar- och bat mitsva stannar den judiska utbildningen av för många barn.

När har man lärt sig färdigt sin judendom?

Irene Lopez svarar snabbt, före sin man Samuel:

– Aldrig.

De har anmält sig till en skriv-

kurs på Paideia folkhögskola. Man kan inte sluta utbilda sig, i någon religion, men särskilt det judiska bygger på en ständig diskussion.

– Jag tycker det är vid 15 som ens personliga utvecklingsresa börjar, säger Noa Hermele, man blir politiskt medveten, får engagemang för samhälle, politik, religion.

PAIDEIA STARTADE FÖR att ge folk en möjlighet att ta den judiska kulturen på samma allvar som övriga frågor i samhället. Det är kanske inte möjligt att göra det som barn. Men det som alla utbildningsinstitutioner kan hjälpa till med är att ge barn möjligheter att ställa frågor och utforska de svar man vill hitta när det gäller allt från religion till kultur.

Kontinuitet och långsiktighet är två viktiga delar i det judiska livet. Det är därför Samuel har shabbat som ett riktmärke i veckan, men det ska också vara lustfyllt för både de vuxna och barnen.

– Innan vi fick barn pratade vi mycket om hur de skulle växa upp, hur ska vi tänka kring det judiska och det kristna, säger Irene. Det var viktigt att göra det *innan* vi fick barn. Om vi inte hade gjort det hade det varit lättare att strunta i det, och då förs inte det judiska vidare. Eller tänk om jag gått på den där killens kommentar, att de blir ju ändå inte judinnor. Och så skiter vi i det här... då tar det ju slut, då har vi inte en judisk familj här längre, och i den judiska församlingen blir det färre och färre medlemmar, äldre och äldre...

Erik Sidenbladh
är journalist och
författare.

JUDISK KRÖNIKA BAD TRE FÖRÄLDRAPAR MED BARN PÅ HILLEL- SKOLAN SVARA PÅ TVÅ FRÅGOR:

OIVVIO
& JOANNA

1 Vi övervägde inte Hillelskolan när vår äldsta dotter Leia började skolan, men hon åkte till Glämsta sommarläger varje år. Där lärde hon förstås känna en massa barn som gick på Hillelskolan. Efter sin tredje Glämstasommar sa hon att hon ville byta till Hillel, som bara låg ett stenkast från hennes dåvarande skola. Joanna gick inte på Hillel, men hade arbetat på Glämsta och kände rektorn därifrån och hade förtroende för honom. Som tur var fanns det utrymme för en elev till i årskurs fyra och Leia kunde börja. Hon stortrivdes, vi tyckte om skolan och när våra yngre barn skulle börja skolan kändes det självklart att de också skulle börja på Hillel. Så Glämsta blev för oss en öppning till Hillelskolan.

2 En stor del av vinsten med att barnen går på Hillelskolan ligger i att de är del i ett judiskt sammanhang, att de får en självklar trygghet i en judisk tillhörighet. Det lär dem också att det finns andra sammanhang utanför majoritetssamhällets mittfåra, att det är naturligt att ingå i många olika sammanhang och att dessa inte behöver vara i konflikt med varandra.

Oivvio, som har en ickejudisk minoritetsbakgrund, tycker att det var något som saknades på den skola han själv gick i. Jämfört med den kommunala innerstadsskola vår äldsta dotter först gick i har Hillelskolan också en mycket större etnisk och social mångfald och det tycker vi också är positivt. Vi är också positiva till profilämnena hebreiska och judiska studier. När vår Julian (11 år) oförberett och utan problem läste högt på hebreiska på en tillställning häromåret blev vi mäkta imponerade! Vi tycker att det är positivt att barnen får lära sig om traditioner i ämnet judiska studier och att ämnet innehåller ett stort mått av etiska diskussioner. Som vi ser det innefattar judiska studier också judisk kultur i vidare bemärkelse. Stålmännens judiska och antinazistiska bakgrund är lika mycket judiska studier som att blåsa i en *shofar* (ett vädurshorn). Ibland hör vi barnen säga saker som: "hennes familj är väldigt judisk", vilket då brukar betyda att de håller mer strikt kosher eller på något annat sätt efterlever judiska traditioner. Vi försöker lära barnen att det finns många sätt att vara judisk på och att de är fria att hitta sin egen väg.

EVA
& SAMUEL

1 **Eva:** I början var det viktigast för Samuel att barnen skulle få en vardaglig relation till det judiska. För mig var det viktigare att skolan skulle vara bra. Nu tycker jag att det judiska inslaget är viktigt. Att skolåret följer det judiska året. Jag har själv inte en judisk bakgrund och när man kommer från majoritetssamhället tänker man inte så mycket på minoritetsperspektivet. Hillelskolan är en stöttepelare

och service i det judiska som löper som en röd tråd genom året.

Samuel: Jag hade en stark önskan om att barnen skulle få en naturlig koppling till sin judiska identitet. Att de skulle känna sig fullt ut bekväma i sin judiskhet genom att befinna sig i en miljö där det judiska är normalt. Det får de i en skola med judisk profil.

1. Varför har ni valt en judisk förskola/skola för era barn? 2. Vilken sorts judisk utbildning vill ni att era barn ska få?

Jag är relativt kunnig inom det judiska men jag uppskattar att de får det judiska från flera olika håll i sin vardag. "It takes a village to raise a child" och Hillel är en del av den byn. De lär sig judiska grejer i Hillel som är annorlunda än det de lär sig hemma. Det värmer mitt hjärta när barnen kommer hem och sjunger Idas sommarvisa följt av Hinei ma tovu.

Jag var mer villig än Eva att tumma på kvaliteten för att barnens liv skulle få en judisk inramning, men jag var inte villig att gå hur långt som helst, haha!

2 Eva: För min del kan de få hur mycket som helst för jag kan inte ge så mycket.

Samuel: Idag består den judiska profilen i skolan av två delar: 1) judiska studier, hebreiska och fördjupade kunskaper inom judendomen som religion. 2) den judiska inramningen – det vill säga att man följer den judiska veckan och det judiska året.

Den delen är minst lika viktigt. Jag tycker att Hillels vision är bra: att barnen ska få tillräckligt mycket kunskap för att kunna fatta egna beslut om hur de vill leva sina judiska liv.

Eva: För mig är det viktigt att skolan har en liberal hållning – att man kan leva judiskt på olika sätt. Om man nu äter griskött hemma ska man inte behöva höra att det är fel eller farligt. Man ska inte heller pådyvla barnen att såhär lever man judiskt. Jag upplever att Hillel är öppet på det sättet idag.

Samuel: För mig handlar det mycket om den kulturella inramningen. Det judiska passar ju inte in i religionsfacket eller i det konfessionella facket. Judiskhet kan bestå av så mycket; religion, språk, plats, gemensam historia. Den här pajen som utgör ens judiska identitet kan bestå av många olika judiska delar och vara olika för olika människor.

1 Aimee: Skolan ger mig stöd i barnens judiska utbildning och ett socialt judiskt nätverk som familjen inte har naturligt då Karl inte är jude och jag själv växte upp i USA.

Karl: Jag har hört mycket om vad som händer Aimees familj under Förintelsen. Det känns fint och viktigt att bevara en judisk kultur som nästan gick om intet, att det är något som barnen får med sig genom skolan.

Med tanke på samhällsutvecklingen och den utsatthet många judar i Sverige känner idag tror jag att ett nätverk av judiska klasskompisar kommer ge

barnen en positiv gemenskap och identitet, att de kan känna sig starkare tillsammans.

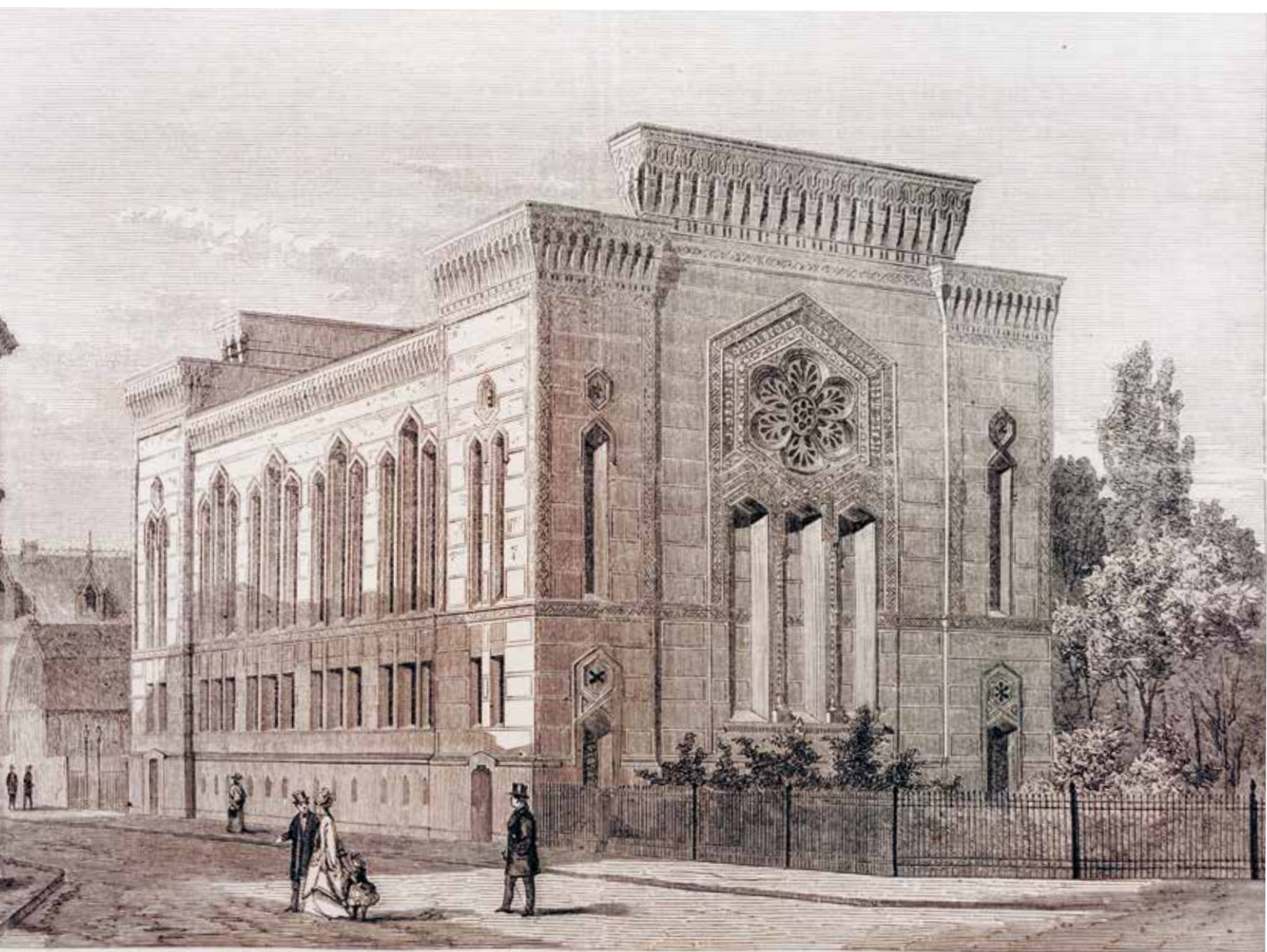
**AIMEE
& KARL**

2 Vi vill att våra flickor ska veta vad det betyder att vara judisk i kulturell mening. Helst ska de lära sig att läsa och skriva hebreiska, men vår huvudambition med Hillelskolan är att de förstår varifrån de kommer och att de får en känsla av judisk gemenskap.

Grunden till att förstå vad det innebär att vara jude börjar med att de känner till sin historia och har utrymme att känna sig stolta över den.

JUBILEUM

Stockholms stora synagoga 150 år

SVENSKA BYGNADSKONSTNÄRERS ARBETEN: NYA SYNAGOGAN I STOCKHOLM, AF F. W. SCHOLANDER. 1: Exteriör, tecknad af O. A. MANKELL.

Stora synagogan i *Ny Illustrerad Tidning* den 22 oktober 1870. Tecknad av O. A. Mankell.

Synagogan vid Warendorffsgatan kan sägas vara en av de arkitektoniskt mest märkliga bland Västeuropas judiska reformtempel. Den mötte också intresse utomlands redan vid invigningen hösten 1870. Det var i samband med planeringen av en ny synagoga i Bryssel, när församlingen där hade utlyst en arkitekttävling som inte gett det resultat den önskade. Man diskuterade istället att uppföra en replik av Fredrik Wilhelm Scholanders synagoga.

Essän "Synagogans arkitektur" är en av de texter som publiceras i den nytgivna jubileumsboken om Stockholms stora synagoga 150 år. Hillelförlaget, redaktör Marina Burstein, grafisk design och foto Karl Gabor.

Synagogan och dess arkitektur

FREDRIC BEDOIRE

Grundregeln för en synagoga borde vara att knyta an till uppfattningen av att den judiska religionen var den äldsta av alla kända religioner. En synagoga måste i sitt formspråk referera till Orienten men avstå från att ansluta till de oftast förekommande förebilderna från den dekorativa spanska moriska byggnadskonsten. Ingen annan stans än i Stockholm tycks man ha funnit det ”rätta” gammalorientalistiska formspråket. Detta synsätt låg i linje med vad som den 14 september 1869 under rubriken ”Die jüdische Baukunst” framfördes i det främsta judiska nyhetsbladet *Allgemeine Zeitung des Judenthums*, som ett år senare ägnade stort utrymme åt den svenska synagogan.

Att Scholander hade anlitats för synagogan i Stockholm hörde inte bara samman med att han var efterfrågad som landets ledande arkitekt och professor vid Konstakademien. Han var sedan studietiden i Paris nära vän med Jacques Lamm, företagaren på Ludvigsbergs gjuteri och mekaniska verkstad och medlem i synagogans byggnadskommitté; själv levererade han gjutjärnstaket utmed gatan. Samma arkitekt hade redan 1855–56 ritat judiska gravkapellet på Norra begravningsplatsen och redan då funnit alternativa former till det islamskt moriska på ett sätt som kan ses som en förstudie till synagogan. Det anslöt till vad man menade var gammalassyrisk byggnadskonst med den sexkantiga vinkeln som alternativ till muslimska bågformer.

Scholander har med stor konstnärlighet förenat sin vilja till en progressiv samtidsarkitektur med vad han kallade ett gammalorientalistiskt formspråk. Ett egensinnigt och uttrycksfullt fasadspråk samverkar med ett enda inre, storartat rum av en rikare karaktär, enastående väl bibehållet till idag. Helheten har cederträets mjuka bruna färg-

ton, förstärkt av bronsförgyllning och partier i elfenbenets ljusa och ebenholtsens svarta toner. Färg och form leder fram mot torarullarnas heliga ark, avskärmad med en för-låt i röd sammet. Inslag i blålila berikar intrycket, särskilt starkt i glasfönstret över arken, som på var sida är omgivet av lagens tavlor. Minnet av ökenvandringarnas tälttak återspeglas i det av rikt skulpterade konsoler uppburna taket. Som Bo Grandien så vackert skriver i sin bok om Scholander så finns det en poäng i att tiden inte hade råd med äkta material som guld, cederträ, elfenben eller ebenholts; istället samverkar furu och andra enklare träslag med gjutjärn. På det sätt som en synagoga endast skall vara en enklare avspegling av templet i Jerusalem, skall den inte heller eftersträva de dyrbara materialen.

Den observante kan finna associationer till de heliga skrifterna och arkeologiska minnen från judarnas historia: det rituella vädurshornet i de smäckra pelarnas förgyllda kapital, liljor i de förgyllda gjutjärnsräckena kring rabbinens läsplats och på kvinnornas läktare, den blomstrande aronstaven och inte minst de ymnigt förekommande palmbladen i assyrisk form. Gjutjärnskolonnerna som bär läktarna underlättar med sin smäckra form god sikt mot arken, predikstolen och bima. Samtidigt måste påpekas att synagogan inte står helt fri från moriska detaljer som i bågen över arken.

Främmande för det judiskt ortodoxa är dock predikstolen, prydd med davidstjärnan, placerad mellan arken och bima. Det gäller också västfasadens orgel med sina pipor som kanske för en del associerar till torarullar men egentligen är mycket lika många orglar i lutherska kyrkor. Predikstol och orgel var eftergifter för den moderna reformjudens önskan att vid sidan av läsningen på hebreiska få höra predikan

och psalmsång på svenska – däremot var det alltför radikalt att låta kvinnor få tillträde till bänkarna i själva kyrkorummet. Placeringen av predikstolen i östpartiets mitt skilde sig från det vanliga i lutherska kyrkor, men var regel i kalvinska gudstjänstrum och skulle komma att bli dominerande i det sena 1800-talets frikyrkor.

Scholander hade tänkt sig att det yttre skulle var något mer lysande med partier i huggsten och emalj, men tvingats avstå på grund av kostnaden. Fasaderna putsades istället i ljus gult och ovanför granitsockeln lades kalksten upp till manshöjd för att förhindra fuktvandring i tegelmurverket. I högre grad än i det inre har arkitekten valt att placera bibelspråk med hebreiska bokstäver på fasaden, vilka även fyllde ett dekorativt syfte. Det fästningslika understryks av de horisontellt avslutade gavelkrönen med ett utkragande listverk som kan föra tanken till fortets väktargång, machicoulis. Kring huvudportalen finner vi resliga aronstavar på var sida, och ovanför en inskriptionstavla som ersättning för de lagtavlur som arkitekten först hade tänkt sig; på tavlan kan läsas på hebreiska "Invgld år 5630". Den östra gaveln är utformad på liknande sätt med femkantiga blindnischer indelade av tre smäckra kolonner under det högt placerade glasfönstret. De diskreta portarna på var sida var ingång för rabbinen respektive föreståndarna. Något torn eller kupol har inte föresvävat arkitekten.

SYNAGOGANS PLAN

När det gällde synagogans yttre mått säger arkitekten själv att det var den begränsade tomten som hindrade honom från att finna en mer originell planform. Man har skäl att fråga sig om det verkligen fanns något sådant önskemål från församlingens sida. Byggnadskommitténs medlemmar var alla fullt orienterade i vad som hände ute i Europa och hur synagogorna byggdes, och det sannolika är att deras egna moderna nybygge inte skulle skilja sig i detta avseende. Scholander anslöt till den tio år gamla reformsynagogan i Wiens Leopoldstadt, som han hade läst en fullödlig presentation av i den österrikiska arkitekturtidskriften *Allgemeine Bauzeitung*.

Tomten vid Wahrendorffsgatan gav honom fördelen av att det långsträckt kyrkorummet kunde utgå från det heliga tolvtalet i sina mått, en längd på ungefär 120 fot och bredd och höjd på omkring 60 fot. Dessa proportioner var inte heller främmande för den klassiskt skolade arkitekten, det vill säga att rummet fick planform av två kvadrater och att rummet var lika högt som brett. Det fanns tydligt skrivit hos Palladio och andra av renässansens traktatförfattare. Sålunda finner vi i Wien en liknande rektangulär planform med artikulerade kortsidor och motsvarande tredelning av ingångsfasaden i väster med huvudportalen omgiven av mindre ingångar till trapphusen och till kvinnoläktarna. I den betydligt större synagogan i Wien är bänkkvarteren uppdelade med tvärställda bänkar under läktarna.

INTERIÖREN

Fredrik Wilhelm Scholander (1816–81) var landets främste formgivare med så starkt gestaltade rum som Victoriasalongen på Stockholms slott och riddarsalarna på slotten Ulriksdal och Wik slott; till hans arbeten hör också den katedrallika inredningen i frimurarnas främsta ordenssal på Blasieholmen. Själv akvarellmålare hyste han stor kärlek till det teatrala och effektfulla. För arbetet med synagogan hade han hela ansvaret, in i minsta detalj, och det har bidragit till det lysande resultatet. Vid sidan av att vara ett mästestycke som synagoga är byggnaden i lika hög grad betydelsefull som ett av de främsta svenska byggnadsverken från tidens fria, eklektiska arkitektur. Synagogan är också ett verk som tydligt kan inordnas bland arkitektens andra arbeten. Utformningen av sidopartierna har gemensamma drag med Tekniska Högskolans första byggnad på Drottninggatan 95C, tillkommen samtidigt med projekteringen av synagogan.

Synagogans arkitektoniska kvaliteter är också ett hedersbetyg åt den framgångsrika företagargrupp som var dess beställare. Församlingens medlemmar spelade en stor roll för spridning av innovationer i 1800-talets samhälle, som grundare av textilfabriker och mekaniska verkstäder, bankerna och varuhusen, nöjeslokaler som Hasselbacken och som byggherrar till de första villorna. Som emanciperade judar hade de nära kontakter med trosfränder i storstäder som Köpenhamn, Berlin, Paris, London och Manchester; många av dem var nära släktingar. Att gruppen stod i begrepp att inta en mer betydande ställning i huvudstadens kulturliv kunde man vid synagogans invigning få en föraning om, då två av marskalkarna var Ernst Josephson, den blivande mästaren inom målarkonsten, och Ernst Abraham Jacobsson, som blev en av det sena 1800-talets främsta svenska arkitekter. Musiken till invigningskantatet var skriven av John Jacobsson, som vid sidan av sin verksamhet som musikhandlare och framgångsrik kompositör också var synagogans organist.

Vid tiden för invigningen av synagogan var judarna i huvudstaden inte fler än åtta hundra, de flesta välbeställda, knappast några fattiga; nästan alla härstammade från Nordtyskland eller Danmark. Förskjutningen av deras centrala punkt från Gamla stan till Norrmalm var helt följdriktig. År 1870 bodde ett nittiototal judiska hushåll kvar i Gamla stan, ett trettiotal i egna hus, och ett femtiotal judiska butiker fanns i stadsdelen. Samtliga medlemmar i församlingen hade sökt sig till de finare västra kvarteren utmed Stora Nygatan och Västerlånggatan, medan synagogan låg vid Tyska Brunn, "i ett allt mer obehagligt läge ... emellan stadens sämsta och smalaste gator".

Församlingen hade också redan under högkonjunkturen 1856 beslutat att den skulle uppföra "en med tidsandan överensstämmande, prydlig kyrkobyggnad". Året därpå uttryckte musikhandlaren Abraham Hirsch i en redan då till-

satt byggnadskommitté att man önskade "höja församlingens anseende utåt och befästa det religiösa sambandet inåt". Man riktade sina blickar mot ett flertal områden på Norrmalm, däribland den tomt vid Wahrendorffsgatan som fyra år senare inköptes av Wilhelm Davidson och David Hirsch, två medlemmar i byggnadskommittén, för att församlingen skulle kunna överta köpet. Men under åren däremellan hade högkonjunkturen gått över i lågkonjunktur varför de förmögaste i församlingen A.F. Mann, G. Michaelson och C. Heinemann bestämt avrådde från att bygga. När församlingen efter tvekan ändå bestämde sig för tomten kunde också en ny byggnadskommitté beställa ritningarna hos Scholander. Församlingens ledande i byggnadsfrågan var nu bokförläggaren Albert Bonnier, som bodde på Hamngatan norr om Kungsträdgården, och bröderna Davidson som under några få år uppförde flera stora hus vid Kungsträdgårdsgatan i syfte att öka områdets attraktivitet. Tveksamheten om det nya läget var ändå stor, och byggnadsverksamheten kom i gång först 1867 tack vare en större donation av grosshandlare Mann.

År 1870 hade de mer betydande judiska företagarna flyttat till Norrmalm, och bortåt trettio hus var i deras ägo, betydligt större och dyrbara än de hus som judarna ägde i Gamla Stan. Den legendariska Norrbröbasaren hade varit platsen för flera judiska företagens bodar, boktryckaren Adolf Bonniers, cigarrhandlaren Del Montes och galantariehandlaren Benjamin Lejas. Den senare monumentaliserade den judiska närvaron 1854 med att köpa ett stort hus i fonden av Gustav Adolfs torg och markera det med en självlysande urtavla på taket. 25 butiker och ett fyrtiotal hushåll gjorde nu Drottninggatan till det judiska Stockholms centrum, den gata där de finaste butikerna låg och där kung Karl XV brukade ta sin promenad. Vid sekelskiftet 1900 flyttade också bankerna från Gamla stan och etablerade sig vid Drottninggatans nedre del och vid Kungsträdgårdsgatan. Stockholms nya synagoga låg alldeles rätt i staden. Sannolikt har tiden utvisat att det var ett klokt beslut att placera denna lite avskilt vid en mindre tvärgata, trots den kommentar som har följt den, att den ståtliga byggnaden borde ligga i ett mer öppet läge.

Man kan konstatera att synagogans orientalerande framtoning i stadsbilden inspirerade den växande frikyrkorörelsen till tempel som tog avstånd från statskyrkans nygotiska arkitektur. Här tjänade inte bara synagogan i Stockholm som exempel utan även många andra synagogor ute i Europa. Ett frikyrkotempel som direkt tog sina motiv från Scholanders synagoga är missionstemplet i Vaxholm, ritat 1885 av hans elev Fritz Eckert. Detta är i likhet med de flesta andra av det sena 1800-tales frikyrkobyggnader rivet.

*

Synagogan vid Wahrendorffsgatan är som nämnt unik bland 1800-talets synagogor i att vara gestaltad i vad man menade

var ett gammalorientalistiskt formspråk med assyriska drag. De moriska formerna från Alhambra i Granada, Alcazar i Sevilla eller Cordoba hade varit helt dominerande under årtiondena kring 1800-talets mitt, alltsedan uppmätningar av Alhambra kunde spridas som färglitografi på 1830-talet. Den första mera betydande synagogan med en österländsk, färgrik morisk arkitektur var uppförd i Dresden 1838 efter ritningar av Gottfried Semper och exemplifierar i synnerhet de tyska reformjudarnas dubbla nationella tillhörighet. Det kunde innebära att man kunde utforma i en för platsen välkänd romansk katedralstil med ett yttre, som tecken på det tyska fäderneslandet, medan det inre kunde gestaltas i orientalisk stil som hommage till Mutter Israel. Med åren föredrog man dock att gestalta synagogans interiör och exteriör i samma stil.

Synagogan i Wiens Leopoldstadt från 1852–58, den första i raden av helt orientalerande synagogor i Europa, uppfattades som ett försök till rekonstruktion av templet i Jerusalem. Arkitekten Ludwig Förster samverkade med judiska skriftlärde i att finna element som hörde samman med templet så som de i Konungaboken nämnda pelarna Jakin och Boas, vilka han placerade på var sida om ingången. Förster insåg dock att det inte gick att återskapa Jerusalems templets formspråk och skrev redan 1858 i *Allgemeine Zeitung des Judentums* att man skulle välja "de arkitektoniska former som de med det israelitiska folket besläktade orientaliska folkslagen använde sig av, i synnerhet araberna".

I Wien falnade intresset för det moriska vid tiden kring 1860 efter framgångarna om formell likställdhet. Det var inte längre angeläget att markera sin egenart, och en synagoga kunde lika väl som en kristen kyrka följa tidens mode. I Berlin skedde emancipationen 1869, när stadens 20 000 judar fick fullständiga rättigheter. Där hade den moriska synagogarkitekturen haft hemortsrätt sedan tiden kring 1840 och där byggdes 1857–66 tidens sannolikt mest grandiosa synagoga efter mönster från Alhambra med en förgylld kupol som syntes över hela staden. Den var också en av de sista i den moriska stilen, och efter den nya lagstiftningen visade de tyska synagogorna sällan någon avvikelse i staden.

Dessa tongivande exempel från den europeiska storstaden pekar på frågan om församlingen i Stockholm efter den vuna emancipationen verkligen hade valt Scholanders ritningar från 1861 utan hade önskat ett mer neutralt formspråk. Kanske skulle Scholander ha applicerat den institutionsarkitektur som han använde vid den ovan nämnda Tekniska Högskolan på Drottninggatan, Katedralskolan i Uppsala eller i ett icke genomfört förslag till Musikaliska Akademien. Eller hade synagogan kommit att likna det samtida slottskapellet vid Ulriksdal? I så fall hade ett av det svenska 1800-talets främsta byggnadsverk gått oss förlorat.

Fredric Bedoire

professor em. vid Kungl. Konsthögskolan

GLÄMSTA 2.0

Ledor Vador är en religiös term för att hålla traditionerna levande från generation till generation. Men också namnet på ett renoveringsprojekt på Glämsta som med all tydlighet visade vilken betydelse denna plats har i det judiska kollektivet. **DAVID GROSSMAN** var på plats några av dagarna.

Sommarläger, vinterläger, familjevecka och retreat. Nu kan jag och ytterligare 250 personer lägga till renoveringsläger på vår "meritlista" för Glämsta. Under 25 intensiva dagar i juni och juli strömmade det in frivilliga som var fånigt lyckliga över att få stryka falurödfärg på Paviljongernas paneler, sy gardiner till Matsalen eller skruva brädor till

en terrass utanför Moadon – och det på sin semester.

Att på morgonen se ett gäng läkare, psykologer, ekonomer och jurister (och en rabbin) iklädda målar- och snickarbyxor stå redo med hammare och penslar gav lite vibbar av chalutzim i 30- och 40-talets Palestina/Israel. Bevisligen har detta kollo i norra Roslagen en särskild plats i det

judiska kollektivet och byggnaderna som fick ett ansiktslyft har snudd på mytisk status på grund av alla starka barndomsminnen. Ladan, Stugorna och Pingishuset (idag Myshuset) väcker än i dag känslor likt Marcel Prousts madeleinekaka.

Upprustningsprojektet hamnade även på *Svenska Dagbladets* kultursidor där skribenten Madelaine Levy i en spalt konstaterade: "Allt det där många svenskar gör på semestern för sin egen lilla familjs vinning, det har här gjorts för något större: det gemensammas bästa. Vi som inte har kunnat bidra på plats har, storögt, inte sällan tårögt,

MEN HELENE BLAD, en person som Eli var bekant med från barnåren på 70-talet, såg kommentaren och tog uppmaningen på blodigaste allvar. Hon ringde genast Eli och sedan till Judiska församlingen i Stockholm – men där var inte entusiasmen så stor. Eli och Helene fick reda på att det fanns kostnader för att öppna upp Glämsta och det rädde tveksamheter till om ett gäng amatörer kunde göra ett fackmannamässigt jobb.

Sedan följde några veckor av möten och som Eli uttrycker det "internpolitik" innan församlingen ändrade sig och projektet fick ett ja.

– När vi i början av juni äntligen fick klartecken startade vi en Facebooksida och på några dagar fick vi 500 medlemmar, ett hundratal frivilliga som gärna vill komma ut och jobba och pengar började strömma in, både fem och sex-siffriga belopp men den allra största delen från många olika givare som alla bidragit efter förmåga.

Insamlingen har samlat in stora belopp, exakt hur mycket vill projektgruppen inte kommunicera. Men Eli säger att räknar man totalvärdet av allt material, all arbets- och projekttid och till det lägger bidragen från fonder, stiftelser och privatpersoner, så landar värdet på 3,5-4 miljoner kronor.

DEN 26 JUNI startade arbetet och en vecka senare fick jag nöjet att göra sista strykningen av dörrar och lister på herrarnas paviljong. För att vara i ett judiskt sammanhang var det påfallande lite talmudiska diskussioner om vilket tillvägagångssätt som är bäst när man spikar, målar eller bygger en altan. Många visade oanade

följt projektet via sociala medier.”
– Kan du tänka dig att det kom människor som inte ens varit på Glämsta, säger Eli Wald när vi talas vid någon vecka efter att projektet avslutats. Han ledde arbetsgruppen i Ledor Vador. Det var även Eli som en dag i april lade upp en kommentar i en tråd på Facebook där många beklagade sig över att kullet var inställt på grund av coronapandemin.

– Jag skrev då att ”vi kan väl åka ut för att fixa och måla”. Faktiskt inte så allvarligt menat utan mest för att visa att det finns många anledningar att fortsätta tänka positivt trots den tråkiga situationen, säger Eli.

JUDISKT LIV

Corona

Bilderna i reportaget är tagna av några av de volontärer som deltog i Ledor Vador. Närmare 300 bilder har skickats in till Valentin Bart, som tillsammans med Jenny Tenenbaum och Hannah Lindroth nu arbetar med ett bokprojekt som dokumenterar det som hände på Glämsta under coronasommaren 2020.

FAKTA LEDOR VADOR

25 dagar med renoveringar av ytskikt på flera av fastigheterna, nya golv och ny trappa till Sjukstugan, terrass utanför Moadon, nya gardiner, nya sängar och andra möbler.

Projektgruppen bestod av Tony Mankowitz, Helene Blad, Eli Wald, Ann Epstein, Jeanette Blåstein, Mats Israelson, Mirjam Adler och Linda Eilenberg

250 personer lade cirka 5 000 arbetstimmar, några var på plats under hela renoveringen. Insamlade medel investeras på Glämsta i sin helhet inom omfattningen av projektet för 2020.

Blir det medel över kan det gå till ett nytt borrhål för färskvatten vilket är högt upp på önskelistan.

124 000 kronor kom från Judiska församlingen, pengar som budgeterats för målning av Damernas exteriör och Sjukstugan.

Åtskilliga 100-tals liter och alla målarredskap skänktes av ABC Färgekonomi.

hantverksskicklighet, de mer amatörmässiga insatserna fick upplyftande beröm från arbetsledaren som lite krasst konstaterade: "det blir i alla fall bättre än innan."

– Det som var intressant att se är hur det ändå fungerar när alla är där med ett högre syfte än för egen vinning. Något man kanske kan ta med sig in i övriga delar av föreningsverksamheterna, säger Eli Wald.

Merparten av de frivilliga var i 40-årsåldern, sedan några seniorer (likt under-tecknad) som varit ledare till dessa "barn". Och så en generation ungdomar (alltså under 40 år) som enligt svensk tradition presenterade sig med enbart förnamn vilket i judiska sammanhang är ett riktigt otyg. Vad har jag för mishpachatologisk nytta av att veta att människan heter Adam, Alena eller Daniella om det inte läggs till ett Zlotnik, Vasserman eller Frischer?

MEN VARFÖR VAR då behovet av renovering så stort och krävde sådan stor insats? Enligt Eli Wald har det länge funnits en underhållsskuld i många av fastigheterna. Till

stor del handlar det om slitna och ofräscha ytskikt både interiört och exteriört och inredning som sett sina bättre dagar, men även fuktskador som spridit sig in i materialet. På damernas paviljong visade det sig att många av gavelns brädor med 100 år på nacken behövde bytas ut. Det var inte en lätt uppgift att hitta nya plankor eftersom måttet inte är standard på byggmarknaden. Lösningen blev den lokala sägen.

– Vi hann med rätt mycket under dessa dagar men det återstår en del, till exempel fasaderna på Ladan, Matsalen och Moadon. Jag skulle gärna se att församlingen har en mer detaljerad underhållsplan med än tätare intervaller för många år framåt så att Glämsta hålls i ett gott skick. Ledor Vador har visat att en väldigt stor del av medlemmarna bryr sig och många andra har säkert fått upp ögonen och intresset för vad som händer i framtiden och vad Glämsta betyder, säger Eli Wald.

Marianne Kisch, som har ansvaret för förvaltningen av Judiska församlingens fastigheter, tycker att det är en fan-

tastisk insats som gjorts av alla frivilliga.

– Målningsarbetet var välbehövligt och stod med i vår underhållsplan. När det arbetet besiktigats och blir godkänt kan vi pricka av det. Sedan återstår förstås mycket annat som borde åtgärdas, som omläggning av taken på Universitetet och annexet, där håller jag på att upphandla entreprenörer, säger Marianne Kisch.

Hon håller med Eli Wald om att det finns behov av underhåll på Glämsta men påpekar att många andra fastigheter som församlingen äger, som Stora synagogan och församlingshuset, alla tjänstebostäder, byggnaderna på begravningsplatserna också har underhållsbehov. Den totala budgeten för underhåll under 2020 är 1,5 miljoner kronor varav 500 000 ska läggas på Glämsta.

– Det blir en prioriteringsfråga när vi har en begränsad budget. I det perspektivet är det bra att så många skänkt pengar och lagt tid på att rusta upp Glämsta, säger Marianne Kisch.

David Grossman

90 år i livräddande tjänst

Magen David Adom (MDA) startade 1930 och finns fortfarande alltid där de behövs, både i det vardagliga livet och under krig och terrordåd.

MDA:s verksamhet vilar på ca 2 000 anställda och ca 26 000 frivilliga. Som medlem i Internationella Röda Korset (IRK) deltar MDA även i olika humanitära hjälpinsatser inom Israel och i utlandet.

I 90 år har Magen David Adom i Israel bistått och räddat liv vid akut sjukdom, olycksfall, terrordåd, krig, naturkatastrofer och smittspridning, dygnet runt, året runt.

Stöd Magen David Adoms livräddande arbete i samband med 90-årsdagen, genom att skänka en gåva till SMDA – Svenska vänföreningen till Magen David Adom.

Swish: 1235 517 172. Bankgiro: 820-2178. Vänligen ange "MDA 90" som ref.

Tack för ert stöd! För mer information, besök www.smda.se

Allan Stutzinsky
ADVOKAT

Mobil 070-517 20 43

E-post: allan.stutzinsky@advokatfirmansjs.se

Advokatfirman SJS KB,
Kristinelundsg. 16, 411 37 Göteborg
Tel 031-708 59 90
www.advokatfirmansjs.se

Sök bidrag

Den 24 september öppnar vi för ansökningar från judiska och övriga nationella minoriteters kulturaktörer som vill stärka, utveckla eller synliggöra den egna kulturen och kulturarvet.

Du kan söka verksamhetsbidrag och projektbidrag för stora och små tidsbegränsade projekt. Ansökningsomgången är öppen 24 september–22 oktober 2020.

www.kulturradet.se/natmin

KULTURRÅDET

KREATIV SOMMAR I GÖTEBORG

Isak Eberil

Redan i mars började vi fundera på hur sommaren 2020 skulle bli. Hur skulle pandemin utveckla sig och vad skulle det världsomspännande viruset få för konsekvenser för unga judar i Sverige? Att Glämsta var "hotat" stod klart för oss inbitna Glämstaentusiaster. Lika klart stod dock att vi skulle behöva tänka kreativt och redan nu börja planera för att församlingens barn och unga trots allt skulle få möjlighet till aktiviteter och judisk input över sommaren. Vikten av att stärka den judiska

identiteten och att samtidigt lätta upp den tråkiga känslan av att världen är inställd var två incitament när vi började planera ett dagläger. Andra april presenterade vi idén för vår Barn- och utbildningsstyrelse som var mycket positiva, någon dag senare för vår ordförande som också han valde att stödja oss. Möten med församlingens fasta personal och en sondering av de ekonomiska möjligheterna ledde fram till en fantastiskt lyckad verksamhet som omfattade två veckor i juni och där 150 barn deltog i olika

Silke Brygger

Zoie Macznik

Joel Boubli

Ben Itzhak

Jacob Goldman

Salamon Brygger

aktiviteter. Ett gäng sprudlande ungdomsledare fick möjlighet att utvecklas och dessutom få betalt tack vare Shazar Itzhaks enäragna arbete med att söka ekonomiska tillskott. Vi hoppas och tror att detta var startskottet för en permanent sommar och lov-verksamhet med barnen i centrum. Som initiativtagare till sommarverksamheten vill vi också passa på att

tacka de föräldrar som ställde upp och organiserade och ledde aktiviteter, alla barn och ungdomar och den fantastiska personalen på kansliet.

Här får ni ta del av fotografier som barnen som deltog i den två dagar långa fotokursen med judiskt tema tagit.

Karin Brygger, Ivar Frischer

Tea for two

Visa upp denna annons i butiken, så får du 15% rabatt på ditt nästa köp. Välkommen in till Sibyllegatan 35, Stockholm.

Välkommen hem!

Vi värnar om livets olika skeenden. För våra äldre kan vi erbjuda ett bekvämt äldreboende eller ett seniorboende i moderna lägenheter.

Förutom ett tryggt boende i en stimulerande miljö finns här även den sociala samvaron och möjligheter till god mat. Allt för att du skall känna dig som hemma.

Vill du veta mer om oss, kontakta Ulla Rosenberg på telefon 031-741 15 44 eller besök vår hemsida www.nbhemmet.se

NEUBERGHSKA BAMBERGERSKA
ÄLDREBOENDET
GÖTEBORG

optica

Glasögon
Kontaklinser
Solglasögon
Kikare

Kullagatan 12 | Väla Köpcentrum
Helsingborg
Tel 042-213070
www.optica.se

När vardagen rämnar

SARAH CLYNE SUNDBERG skriver från staden som folk flyr

NEW YORK. En dag hade snabbköpet länsats på konserver. Sedan var det handsprit och toapapper. Jag läste rapporter från Italien, såg COVID-siffrorna krypa upp i världen.

Men inte i USA.

I början av mars insåg jag: det finns inga tester – det verkade orimligt att smittan inte hunnit till New York. Jag kunde inte tänka mig att det skulle gå bättre här än i Italien.

Våra erfarenheter, ärvda såväl som personliga, lär oss hur vi bör reagera i en kris. Trots min uppväxt i Sverige – världens kanske lugnaste land, har jag fått inpräntat i mig att vardagen kan rämna. Jag skulle kasta mig iväg när det gällde, rädda de mina, som min morfars familj gjort under andra världskriget.

Så jag pratade med min partner om att lämna New York. Vi skulle ta vårt barn och åka till hans föräldrars bostad på landet och isolera oss.

Jag minns dagarna innan i den sorts detalj man minns sekunderna innan en olycka. Jag packade det som verkade nödvändigt, osäker på hur länge vi skulle bli borta. Jag tänkte på det min morfar berättat, att innan de flydde så skulle han springa in och hämta familjens värdesaker. Han kom ut med pappans slipsar.

MEN ATT NÅGOT känns som den katastrof man gått och oroat sig för betyder inte att den är likadan.

Några veckor på landet blev två månader. I maj körde jag ner till NYC för att se till lägenheten och grät på den folktomma gatan utanför. Jag ville hem med hela min själ.

Två veckor senare fick det vara nog – vi åkte hem. Krisen var inte över. Det stod fortfarande "kylsläp" på gatorna för de döda. Varje kväll klockan sju var det applåder och slag i grytlock för att visa uppskattning för sjukvårdspersonal. Nästan allt var stängt.

Sedan hände något: George Floyd mördades av polis i Minneapolis och protesterna spred sig. En varm kväll cyklade jag runt i jakt på en demonstration. Jag såg hundratal andra ute i samma ärende. Den uppdämda energin var påtaglig. När jag kom hem igen gick kravallklädda poliser runt bland resterna av en demonstration och misshandlade folk med batong. Två polisbilar stod i brand. Helikoptrar smattrade över hustaken.

Demonstrationerna avlöste varandra natt efter natt, dag efter dag. Gatorna var inte tomma längre. Applåderna klockan sju tystnade. Efter några dagar började folk dra fördel av kaoset och länsa stängda butiker på Manhattan.

Morgonen efter plundringen rastade jag hunden, varenda soptunna i vårt område var som bortblåst. De hade tagits bort för att inte bli tillhyggen. Trump pratade om undantagstillstånd, att skicka in nationalgardet. Förment liberala borgmästare i samtliga storstäder utlyste utgångsförbud. Jag gick i fler demonstrationer.

Var detta fascism?

EN NATT VAKNADE jag av sirener och smattrande helikoptrar. Jag trodde att nationalgardet skulle rulla in under natten. Allt såg ut som vanligt nästa morgon.

Det rapporteras att många bättre bemedlade och många unga som förlorat jobb och har familj på annat håll lämnat staden.

Många är fortfarande rädda för att åka tunnelbana på grund av smittorisken. Kollektivtrafikens intäkter har rasat, biltrafiken tilltar. Trump vill avveckla det vacklande postväsendet lagom till poströstandet. Cirka 26 procent, eller 264 000 elever, kommer att plugga på distans och inte närvara i NYC:s allmänna skolor i höst. Lärare säger upp sig och utlyser sina tjänster mot betalning på lokala Facebookgrupper. De föräldrar som har resurser anställer någon privat att ta hand om barnen medan de jobbar. Dyra privatskolor har lektioner som vanligt, med en lärare på plats och 4-5 elever i varje grupp för att hindra smittspridning.

Plötsligt känns det mindre som andra världskriget och mer som 1960 och -70-talets New York där vita medelklassfamiljer "flydde" till förorterna medan de som inte hade möjlighet blev kvar i en stad där myndigheter slutat se till basbehoven.

VAD HÄNDER NÄR ett samhälle inte tar hand om sina medborgare? Vad händer när medborgare drar sig ur de sociala kontrakt som måste fungera för att samhället ska fungera? Vem vinner valet i höst? En röst i bakhuvudet viskar: "Var på din vakt, bli inte kvar för länge." En annan viskar "lämna inte staden du älskar bara för att det är lite svårt."

Sarah Clyne Sundberg

Annektering? Nej, men en lektion i realpolitik

Det kan gå fort i israelisk politik. Det visade Benjamin Netanyahu när han i mitten av augusti plötsligt skrinlade sina kontroversiella annekteringsplaner, till förmån för ett fredsavtal med Förenade Arabemiraten. Veckan innan hade *Judisk Krönika*s reporter **PAUL WIDEN** tagit tempen på israelernas attityd till just en annektering, en attityd som också ändrades snabbt när fredsavtalet blev ett faktum.

Under våren fördes en intensiv debatt om Netanyahus Trump-stödda annekteringsplaner av 30 procent av Västbanken. Trumps fredsplan tydliggör att en palestinsk stat, så småningom, bör etableras på de resterande 70 procent av Västbanken som *inte* tillfaller Israel. Inom bosättarrörelsen och den israeliska högern var motståndet stort då många är övertygade om att

en palestinsk stat skulle utgöra ett existentiellt hot mot Israel.

En av de få företrädare för bosättarrörelsen som ändå gav Trumps fredsplan sitt stöd var Oded Revivi, borgmästare på bosättningen Efrat söder om Betlehem.

Trump's plan försäkrar att ingen kommer att tvingas bort från sitt hus, vilket är oerhört jämfört med alla tidigare fredsförslag,

förklarade han när han tog emot mig på sitt kontor för en intervju veckan innan det överraskande fredsavtalet mellan Israel och Förenade arabemiraten offentliggjordes.

Vad anser du om den del av planen som har mötts med starkt motstånd av människor som annars stöder idén att tillämpa israelisk suveränitet över Västbanken?

Man kan inte ignorera det faktum att det bor mellan 1.5 och 2.5 miljoner palestinier i den här regionen. När vi kör upp och ner längs med vägarna i Judéen och Samarien når vi efter några minuter, oavsett vilken riktning vi kör, en stor röd skylt på vilken det står "Tillträde förbjudet för israeler". Varför? Därför att detta är område A, som kontrolleras

av den palestinska myndigheten. Så på ett sätt har vi redan idag någon form av politisk enhet, vare sig man kallar den för en "myndighet" eller ett "autonomiskt område" eller något annat: den är en del av verkligheten.

Trots att Oded Revivi stödde Trumps fredsplan, och därmed indirekt Netanyahu's annekteringsplan, var han också en av få företrädare för bosättarrörelsen som uttryckte sitt stöd för fredsavtalet mellan Israel och Förenade arabemiraten, trots att det innebär att annekteringsplanerna läggs på is.

"Det israeliska beslutet att skjuta upp tillämpningen av israelisk lag på de judiska bosättningarna i Judéen och Samarien är ett rimligt pris", skrev han på Twitter strax efter att fredsplanen

offentliggjordes. "Jag är säker på att denna förändring i uppfattningen, att bosättningarna inte utgör ett hinder för fred, kommer att fortsätta att leda oss i framtiden, och vi bör därför förbereda oss för att tillämpa israelisk lag i Judéen och Samarien".

Oded Revivi sammanfattade därmed vad en bred majoritet av Israels befolkning anser om både annekteringsplanen och fredsavtalet. Inför valet den 2 mars uppgav omkring 60 procent av väljarna att de stödde Netanyahu's plan, men när fredsavtalet var ett faktum uppgav över 75 procent av de tillfrågade att de föredrog fredsavtalet framför annekteringen. Den plötsliga opinionsvändningen illustrerar hur svårt det kan vara att fastställa hur israeler egentligen ställer sig i viktiga frågor, men Trumps rådgivare och svärson Jared Kushner, som har spelat en central roll i både den israelisk-palestinska fredsplanen och i fredsavtalet mellan Israel och Förenade arabemiraten, verkade inte förvånad.

"Uppriktigt sagt är detta landområden som Israel redan kontrollerar", sa han under en presskonferens efter offentliggörandet av fredsavtalet. "Det är israeler som bor där. Dessa områden är inte på väg någonstans, så det bör inte vara brädslande att börja tillämpa israelisk lag".

DEN INTENSIVA DEBATTEN under våren överskuggade alltså det faktum att annekteringsfrå-

gan på många sätt en ickefråga i Israel. Trots detta var det många som förstod att stora delar av det internationella samfundets uppfattning i frågan är viktig. Författaren Yossi Klein Halevi var en av de skarpaste kritikerna av Netanyahu's annekteringsplaner under våren. Knappt två veckor innan fredsavtalet mellan Israel och Förenade arabemiraten intervjuade jag honom över Zoom.

Annekteringen uppfattas allmänt här i Israel som en formalitet som egentligen inte skulle medföra någon praktisk förändring på marken, förklarar han. Men internationellt uppfattas den som ett transformativt ögonblick, och därmed blev den det. Och det är därför jag starkt motsätter mig Netanyahu's planer. De vore som att göra självmål, helt utan förtjänster för oss.

Yossi Klein Halevi illustrerar på många sätt den typiske israelen i det att han är svår att placera i ett politiskt fack. Hans senaste bok, *Letters to My Palestinian Neighbor*, syftade enligt författaren själv till "att inleda den första offentliga konversationen mellan en israelisk författare och våra grannar om vilka vi är, varför vi ser oss själva som en inhemsk befolkning i detta land och hur vår

Oded Revivi,
borgmästare i
bosättningen
Efrat.

Yossi Klein Halevi,
författare
och skribent i
östra Jerusalem.

ISRAEL

Annektering

Jag hatar att behöva ge Bibi en komplimang, men den här gången har han verkligen lyckats. Det som är lysande här är hans våghalsiga politik: att hota med annektering, för att sedan erbjuda det som en eftergift.

YOSSI KLEIN HALEVI, FÖRFATTARE OCH SKRIBENT I ÖSTRA JERUSALEM

gemensamma framtid i regionen kan komma att se". Samtidigt bor han i ett övervägande judiskt bostadsområde i östra Jerusalem (en bosättning, om man så vill), ett faktum som inte höjer så värst många ögonbryn i Israel, men som delar av det internationella samfundet kanske har svårt att få ihop med hans försonliga inställning gentemot palestinierna.

ÄVEN OM EN bred majoritet av väljarna säger sig stödja en annektering påpekar Yossi Klein Halevi att få människor anser att frågan borde vara en prioritet, i synnerhet under den pågående pandemin.

Israeler bryr sig inte, konstaterade han. Enligt en opinionsundersökning anser bara fyra procent av israelerna att denna fråga bör prioriteras. Det finns en utbredd känsla av att hela landet står i lågor, så varför avle-

da vår uppmärksamhet från detta och ägna oss åt något som de flesta israeler betraktar som ett symboliskt problem?

När jag ringde upp Yossi Klein Halevi igen dagen efter fredsavtalet var han liksom många israeler smått euforisk, men samtidigt djupt kritisk mot Netanyahu's one-man-show.

Jag hatar att behöva ge Bibi en komplimang, men den här gången har han verkligen lyckats, tillstod han motvilligt. Det som är lysande här är hans våghalsiga politik: att hota med annektering, för att sedan erbjuda det som en eftergift. Det Bibi gör är att ge det judiska folket en lektion i realpolitik, vilket resten av världen förstår, men vi är fortfarande ett politiskt omoget folk och vi inbillar oss därför att politik är ett gentleman'spel. Men Bibi är ingen gentleman.

DEN KANSKE STÖRSTA politiska frågan i Israel idag är om, och i så fall hur, rättegången mot Netanyahu, som är planerad att inledas på allvar i januari 2021, påverkar hans politiska överväganden. De senaste veckorna har tusentals israeler samlats flera gånger i veckan utanför premiärministerns residens i centrala Jerusalem för att kräva hans avgång. Även om fredsavtalet visade sig vara mycket populärt i Israel är Netanyahu mer politiskt sårbar – och oförutsägbar – än någonsin.

För en vecka sedan när jag deltog i demonstrationerna såg jag någon som höll upp en skylt på vilken det stod: "Min mormor säger: 'Tack, Bibi, men nu räcker det'", berättar Yossi Klein Halevi. Det är så jag känner. Tack Bibi, och jag menar det verkligen: tack! Men snälla, gå.

BAKGRUND

Under de tre valrörelser som utkämpades i Israel det senaste året lovade premiärminister Benjamin Netanyahu att annektera delar av Västbanken om han fick förnyat förtroende. Inledningsvis gällde löftet bara bosättningsblocken, men inför den sista valomgången i mars i år omfattade det hela 30 procent av Västbanken, både bosättningsblocken och Jordandalen, liksom varje vindpinad bosättningsutpost. USA:s president Donald Trump hade nämligen precis offentliggjort sin fredsplan, som föreskrev att dessa områden skulle tillfalla Israel.

Netanyahu insisterade att bara han kunde genomdriva annekteringen och lockade därför stora delar av bosättningsrörelsen att överge det nationalreligiösa partiet Yamina

till förmån för Likud. Inte heller den sista valomgången lyckades dock bryta det politiska dödläget, men på grund av coronapandemin bildades ändå en bred koalitionsregering mellan merparten av högerblocket och utmanarpartiet Kachol Velavan. Koalitionsavtalet stipulerade att Netanyahu från och med den 1 juli kunde presentera ett lagförslag om att "tillämpa suveränitet" på delar av Västbanken. Denna formulering används i Israel för att undvika det negativt laddade begreppet "annexering", som antyder att man tar kontroll över territorium som man inte har något rättsligt anspråk till, men i praktiken innebär det samma sak.

Något sådant lagförslag presenterades aldrig. Den 13 augusti övergav Netanyahu sina annekteringsplaner i utbyte mot ett fredsavtal med Förenade Arabemiraten.

Paul Widen är frilansjournalist, bosatt i Jerusalem.

Jag tror inte längre på en judisk stat

Av PETER BEINART

PHOTO CREDIT: MARC ISRAEL SELLEM/THE JERUSALEM POST

Sommarens hetaste judiska debatt handlade om journalisten Peter Beinarts opinionsartikel i *The New York Times*. Med avstamp i Benyamin Netanyahus annekteringsplaner ifrågasätter Beinart vad den judiska staten håller på att bli.

Reaktionerna på hans text var många och starka. På nästa uppslag publicerar vi Shaul Arielis svar.

I decennier argumenterade jag för en separation mellan israeler och palestinier. Nu kan jag föreställa mig ett judiskt hem i en jämlik stat.

Jag var 22 år 1993 när Yitzhak Rabin och Yasir Arafat officiellt inledde fredsprocessen med sin handsakning på Vita husets gräsmatta. Många hoppades att det skulle leda till en palestinsk stat bredvid Israel. Ända sedan den dagen har jag argumenterat för en tvåstatslösning: först i långa nattliga diskussioner, sedan i artiklar och tal.

Jag trodde på Israel som judisk stat för att jag växte upp i en familj som hoppade hage mellan världsdelarna i takt med att diasporans judiska församlingar föll sönder. Jag såg vad Israel betydde för min farfar och min pappa som aldrig var så lyckliga eller kände sig så trygga, som när de var omgivna av ett judiskt sällskap.

Jag visste också att Israel var en källa till tröst och stolthet för miljoner andra judar. En del vars familjer hade varit med om mer traumatiska upplevelser än min.

En gång när jag som ung vuxen promenerade genom Jerusalem och läste gatunamnen som utgör en hel katalog av judisk historia, kände jag också den trösten och stoltheten. Jag visste att det var fel av Israel att neka palestinerna på Västbanken medborgarskap, rättvisa rättgångar, fri rörlighet och rösträtt i det land de bor. Drömmen om en tvåstatslösning som tillslut skulle ge palestinerna ett eget land fick mig ändå att hoppas att jag kunde fortsätta vara både liberal och stödja en judisk stat.

Det hoppet har nu släckts på

grund av utvecklingen.

Omkring 640 000 judiska bosättare bor nu i östra Jerusalem och på Västbanken och de israeliska och amerikanska regeringarna har berövat innebörden i begreppet palestinsk stat all verklig mening. Enligt Trump-administrationens fredsplan föreställer man sig en skärgård av palestinska städer utspridda över mindre än 70 procent av den Israel-kontrollerade Västbanken.

Inte ens ledarna för Israels påstådda center-vänsterpartier stöder en livskraftig, suverän palestinsk stat. Israels mest nyetablerade läkarutbildning ligger på Västbanken.

Om premiärminister Benjamin Netanyahu en dag genomför sitt löfte om en annektering av Västbanken, kommer han bara formellt

»

Sett genom Förintelsens glasögon tror många judar att allt som inte är en judisk stat innebär judiskt självmord.

genomföra det som sedan årtionden är en verklighet, nämligen att Israel i praktiken sedan länge har annekterat Västbanken.

Israel har fattat sitt beslut: ett land med miljoner palestinier utan grundläggande rättigheter. Nu måste vi liberala sionister även fatta vårt beslut. Det är dags att gå ifrån den traditionella tvåstatslösningen och ansluta sig till målet om lika rättigheter för judar och palestinier. Det är dags att föreställa sig ett judiskt hem som inte är en judisk stat.

Man skulle kunna uppnå likställighet genom en stat som innefattar Israel, Västbanken, Gazaremsan och östra Jerusalem. Författare som Yousef Munayyer och Edward Said har redan föreslagit det.

Man skulle också kunna tänka sig en konfederation med fri rörlighet mellan två djupt integrerade länder (det alternativet diskuterar jag mer utförligt i en essä i *Jewish Currents*). Själva processen för att uppnå likställighet skulle bli lång och svår och skulle troligen möta motstånd från både hårdföra palestinier och judar.

Men idén är inte bara en fantasi. Likställighetsmålet är i dag mer realistiskt än separationsmålet. För att ändra status quo krävs en vision som är tillräckligt kraftfull för att skapa en massrörelse. En styckad palestinsk stat under israelisk kontroll erbjuder knappast någon sådan vision. Likställighet kan göra det möjligt. I allt större omfattning är en enda likställd stat inte bara unga

palestiniernas dröm. Det är också vad unga amerikaner föredrar.

Kritikerna anser inte att en binationell stat skulle fungera. Men

Israel är ju redan en binationell stat. En enda regering kontrollerar, när allt kommer omkring, två folk som är ungefär lika stora. Palestinierna i Gaza till exempel kan inte ens importera mjölk, exportera tomater eller resa utomlands utan israeliskt tillstånd.

Den statsvetenskapliga litteraturen är entydig: splittrade samhällen är stabilare och fredligare när regeringen företräder hela befolkningen.

Det är lärdomen från Nordirland. När protestanterna och den brittiska regeringen utestängde katoliker, dödade den irländska republikanska armén omkring 1 750 människor mellan 1969 och 1994. När katolikerna blev likställda politiska parter upphörde våldet i stort. Det är också lärdomen från Sydafrika där Nelson Mandela gav sitt stöd till väpnad kamp tills de svarta uppnådde rösträtt.

Den lärdomen gäller även Israel-Palestina. Javisst finns det palestinier som har begått terroristdåd. Men det har medlemmar av många förtryckta grupper gjort. Vi lär av historien att våldet avtar när folken får frihet.

”Jag har ännu inte mött någon som inte vill skapa fred”, säger Michael Melchior som är ortodox rabbin och före detta israelisk regeringsmedlem. Han har under mer än tio år byggt relationer med Hamasledare.

Nyligen berättade rabbin Melchior för mig att han fortfarande stöder en tvåstatslösning men hans

idé är att inte vara bunden av en specifik politisk lösning. Palestinierna kommer att leva i fred vid sidan av judar när de garanteras grundläggande rättigheter.

Det är svårt för många judar att förstå detta på grund av minnet av Förintelsen. Den israeliske forskaren och Förintelseöverlevande Yehuda Elkana, skrev följande 1988: ”En stor del av det israeliska samhället motiveras i sitt förhållande till palestinerna inte av personlig frustration utan av djup existentiell ångest som kommer av en särskild tolkning av lärdomarna från Förintelsen.” Sett genom Förintelsens glasögon tror många judar att allt som inte är en judisk stat innebär judiskt självmord.

Före Förintelsen trodde de ledande sionister inte det. ”Strävan efter en nationalstat var inte av central betydelse inom den sionistiska rörelsen före 1940-talet”, skriver historikern Dmitry Shumsky vid Hebreiska universitetet i sin bok *Bortom nationalstaten*. En judisk stat har blivit den dominerande formen av sionism men det är inte sionismens essens. Sionismens essens är ett judiskt hem i Landet Israel, ett blomstrande judiskt samhälle, en fristad och en energikick för judar i hela världen.

Det var det min farfar och pappa älskade – inte en judisk stat utan ett judiskt samhälle, ett judiskt hem.

Israel-Palestina kan bli ett judiskt hem som även är ett palestinskt hem. Byggandet av ett sådant hem kan ge inte bara palestinerna frihet utan även oss.

Artikeln har tidigare publicerats i *The New York Times*, 8 juli 2020
Översättning: Agneta Sederowsky

Peter Beinart är journalist och författare

Den israelisk-palestinska klyftan är för omfattande för att överbryggas

Av SHAUL ARIEL

Journalister av Beinarts kaliber ger ofta en enkel beskrivning av en komplicerad verklighet. Men i det här fallet liknar hans uttalanden ett försök att förklara varför folk på jordklotets andra sida inte ramlar av, med argumentet att jorden är platt. Det är effektivt, enkelt, men återspeglar inte alls verkligheten. Beinart har två argument som kompletterar varandra:

1) att antalet bosättare har gjort en tvåstatslösning omöjlig

2) att den önskvärda lösningen är en enda stat.

När det gäller det första påståendet kan följande sägas:

De israeliska bosättningarna är inte integrerade med befolkningen på Västbanken. 62 procent av bosättarna arbetar i Israel och 25 procent inom den egna communityns skolsystem, som får oproportionerligt mycket statsstöd. Bara några få procent är anställda inom jordbruk och industri, där 99 procent av arbetskraften är palestinsk. Bosättarnas vägnät är nästan helt avskilt och planeringen av det saknar all logik.

Det finns med få undantag inga gemensamma samarbetsnät mellan närliggande bosättningar och inget socialt eller kulturellt samspel mellan palestinier och judar.

För det andra har vi den demografiska och fysiska verkligheten.

På Gazaremsan med en befolkning på 2,1 miljoner palestinier, bor inte en enda israel. Där är separationen fullständig. Under

20 år utgjorde israeler 18 procent av befolkningen, vilket är ungefär samma siffra som storleken på den arabiska minoriteten i Israel när staten grundades.

En tvåstatslösning skulle låta de israeler som så önskar att förbli palestinska invånare. I södra Västbanken, söder om Gush Etzion och norr om Nablus är storleksförhållandet mellan araber och judar fyrtio mot en. De är med andra ord segregerade i de områdena.

99 procent av privatägt land på Västbanken ägs av palestinier. Bosättningarnas bebyggda områden uppgår till knappt två procent av Västbanken. Hälften av bosättarna bor i tre stora städer som gränsar till den gröna linjen från 1967 eller Jerusalem. Om man gör ett landbyte som omfattar mindre än fyra procent av det totala området, skulle 80 procent av de israeler som bor på andra sidan den gröna linjen fortsätta leva under israelisk suveränitet,

med undantag av staden Ariel. Separationen är alltså redan de facto införlivad. Det kommer inte vara något problem för Israel att absorbera resterande 20 procent av bosättarna, när det gäller till exempel bostäder och arbete.

När det gäller argumentet att en enstatslösning är önskvärd har jag många frågor:

Hur kan ett land med en BNP på 40 000 dollar per capita införlivas med en befolkning som är mindre än en tiondedel så rik. Skulle den judiska befolkningen acceptera en oacceptabel försämring inom områden som hälsa, välfärd och utbildning genom att införliva en befolkning av samma storlek men där 98 procent tillhör det lägsta socioekonomiska samhällsskiktet? Eller skulle vi få uppleva en *braindrain* och utvandring av unga människor? Skulle palestinerna göra värnplikt i "Israstines" armé? Vad skulle hända med de palestinska

»

MA'ALE ADUMIM, COMMONS.WIKIMEDIA.ORG

KARTA PEACENOW.ORG

flyktingarna? Skulle de återvända till "Israstine" vilket skulle göra att landet får en huvudsaklig arabisk majoritet? Vem skulle åta sig den ekonomiska bördan för att integrera dem och rehabilitera dem? Har Beinart sett resultatet av den undersökning som gjordes av Institutet för nationella säkerhetsstudier som visar att 78 procent av israelerna inte vill bevilja uppehållstillstånd/boenderätt eller medborgerliga rättigheter åt palestinier som bor inom områden Israel kan komma att annektera? De människorna stödjer apartheid och motsätter sig att judar släpper någon som helst kontroll.

I 1947 års FN-rapport om delning fastställdes att Palestina bestod av judar och araber med olika levnadssätt och politiska

DEN GRÖNA LINJEN

ritades första gången upp med grön penna vid vapenstillstånds-förhandlingar 1948. De kallades därför för gröna linjen.

I något vidare mening kan begreppet syfta på gränslinjen mellan Israels internationellt erkända territorium och Västbanken, Gazaremsan och Golanhöjderna. Alla dessa gränslinjer fastslogs som stillståndslinjer och gränsen för det internationellt erkända israeliska territoriet efter 1948 års krig.

wikipedia.se

intressen. Det gäller ännu, mer än sjuttio år senare. Skillnaderna ger näring åt kampen mellan två nationella rörelser som båda har tungt vägande anspråk. De är förenliga bara genom delning, enligt 1937 års uttalande från Peel-kommissionen.

Ja, just nu är en tvåstatslösning osannolik, men inte på grund av antalet bosättare. De senaste 20 åren har antalet israeler som flyttar till Västbanken minskat dramatiskt. Ökningen av antalet bosättare kommer i stort från en naturlig tillväxt bland de ultraortodoxa i två städer längs den gröna linjen. Samtidigt har den socioekonomiska nivån bland bosättarna gradvis sjunkit. Allt detta visar att bosättningsprojektet inte är mäktigt nog att förhindra en tvåstatslösning.

Som jag har påvisat vid flera tillfällen tidigare finns det en hållbar geografisk lösning för de fyra nyckelfrågorna i den här konflikten: gränser, Jerusalem, säkerhet och flyktingar.

Trots detta är en tvåstatslös-

ning föga sannolik på grund av bristande politiskt stöd, i synnerhet från den israeliska sidan. Det räcker att notera den förklaring som undertecknades av fler än 40 ministrar och jurister på högerkanten förra året. De lovade att blockera en tvåstatslösning och skapa en stat för ett folk i Landet Israel.

Beinart känner inte till den fysiska, demografiska och sociala verkligheten och har därför dragit slutsatsen att en enda stat är möjlig utan att undersöka de diplomatiska, kulturella, säkerhetsmässiga och ekonomiska aspekterna. Som samhällsvetare borde han istället koncentrera sig på att förklara varför en sådan lösning politiskt inte är genomförbar. Låt honom föreslå ett schackdrag som verkligen kan leda till förändring.

Shaul Arieli

är medarbetare på
the Israel Policy Forum.

Artikeln har tidigare publicerats i
Haaretz 24 juli 2020.

Översättning: Agneta Sederowsky

forts. från s. 11.

Vi lever i en extremsekulär majoritetskultur i ett samhälle som paradoxalt nog genomsyras av religiösa traditioner. En del svenskar väljer till exempel att gifta sig i kyrkan men ber prästen tona ner "det där med Gud." På liknande sätt tror jag att en del svenska judar känner att det är skönt att inte kunna hebreiska för att slippa förhålla sig till vad som står i de judiska böckerna.

Många av de svenska traditionerna har tappat djup och mening. Kvar finns en slags flathet: vi äter semlor utan att ägna en tanke åt den kristna fastan som semlan är knuten till. Komikern Johan Glans gör ett roligt nummer av att påsken – Jesu död och uppståndelse – paketerats om till att handla om godis och påskharar. Den svenska julen har nästan helt kapat banden till den angelägna idén om en rättvis värld.

Är det kanske på detta "flata sätt" vi förhåller oss till vårt judiska arv?

Behöver vi satsa mer på att lära oss hebreiska, förhålla oss till judiska värderingar och hitta ett sammanhang för de värderingarna i vår sekulära kultur? Behöver vi tala mer om Gud?

Jag känner judar som går i synagogan någon gång om året och då förväntar sig att gudstjänsten ska vara precis på samma sätt som när de var barn. Men hur skapas en synagoga man vill gå till varje vecka? Eller som Rani Jaeger, en av mina lärare på Paideia, sa: "om du vill besöka synagogan någon gång om året funkar det att sätta på sig mormors gamla klänning, men vill du förhålla dig judiskt varje dag måste du sy om den så att den passar dig".

Jag förstår din frustration över att bilden av Bianca inte gav upphov till den diskussion du förväntade dig, men den har lett till den här diskussionen. Jag hoppas att fler plockar upp tråden.

Shana tova!

Anneli Rådestad

A N N O N S

MELLANÖSTERN-PODDEN

"ställer andra frågor"

Om man jämför Sverige med andra länder så ser man att vi är speciella. Våra skandinaviska grannar bjuder på mer pluralism, och där hörs fler sinsemellan olika röster.

Här är mycket ensidigt och polariserat. Det gäller många områden, som rapporteringen från Mellanöstern, inte minst ifråga om Israel och konflikten med palestinierna.

Mellanöstern-podden erbjuder andra perspektiv, ställer andra frågor och består av samtal och intervjuer med inbjudna gäster.

Från och med oktober gör vi två program per månad som nås via sedvanliga poddplattformar som t.ex. Spotify och Apple samt övriga sociala medier.

Ricki Neuman, journalist och författare

Magnus Norell, forskare och författare

Private Banking

vi förvandlar förmögenhet till frihet

Vi hjälper dig att uppnå dina ambitioner med din förmögenhet. Det gör vi genom tradition och kunskap, nytänkande och innovation, ett stort internationellt nätverk och viktigast av allt – den personliga relationen.

Vi är även Sveriges största stiftelseförvaltare och hjälper er med allt från administration till förvaltning av stiftelsens kapital.

Kontakta gärna oss på Private Banking
Emelie Olofsson
Telefon +46-70 462 24 80

SEB

www.seb.se/privat/private-banking

15%

Vid köp av kompletta glasögon får du 15% rabatt.
**Går ej att kombinera med annat erbjudande.*

Välkommen in till Nybrogatan 20.
 Boka synundersökning: 08-660 60 96
www.ostermalmsoptik.se

ÖSTERMALMS OPTIK

Gnistrande gåvor

Upptäck vårt unika butikssortiment med över 10 000 varor. Du hittar smycken, mode och klockor. Välj bland antikt, gammalt och nytt.

Handla online på kaplans.se eller kom in till oss så hjälper vi dig.

Välkommen!

Kaplans®

Behöver du hjälp med E-post, webbsida, datorer eller molnet!?

Vi skräddarsyr lösningar för att passa ditt behov.

Vi kan inköp, underhåll och utveckling av IT-miljö till företag i alla storlekar.

Kontakta oss så hjälper vi dig!

Brosoft AB

www.brosoft.se | info@brosoft.se | 08-668 66 08

”Oyfn pripetshik brent a fayerl un in shrub iz heys, un der rebbe lernt kleyne kinderlekh dem alef-beys”

Så börjar en sång som jag tror alla av oss som i någon form studerat jiddisch har stött på. Den handlar om en rabbin som lär små barn att läsa och skriva i tryggheten av ett mysigt -*hey mish*- rum uppvärmt av en liten eld (en *fayerl*) i kakelugnen.

Vi har alla våra olika vägar till språket, våra olika sätt att skapa det där varma trygga rummet. För en del är det maten, för andra minnen, för en tredje är det kanske poplärkulturella ingångar, men jag tror att gemensamt för många är berättelserna. Det var känslan att vara omgiven av dessa tusentals berättelser på mitt pluggbibliotek i Montréal som en gång fick min nyfikenhet att ta skruv: vilka var alla dessa författare och varför var det ingen som lånade hem böckerna?

Jag står i enorm tacksamhetsskuld till dem som öppnat upp sina dörrar till de otaliga *hey mish* rum där jag fått lära, skratta och göra tusentals grammatiska misstag. Till de kulturarrangörer, jiddischister och lärare som släppt in mig och uppmuntrat mig och som verkligen bjudit på sig själva. För mig var vägen till jiddisch just dessa personer och deras berättande. Källan sinade liksom aldrig och de höll, *oy vey*, aldrig tyst. Mina frågor och funderingar började sakta men säkert besvaras. På jiddischmanér alltså, det vill säga med ytterligare frågor istället för svar.

Fint är då att minnas att folkbiblioteken genom bibliotekslagen är ålagda att erbjuda litteratur på och om jiddisch. Hur lyckas Sverige svara upp mot vårt löfte till språket jiddisch? Jag tänker på damen som drog sina bästa vitsar för mig i sessionssalen eller den charmiga äldre herre som bjöd mig in att beundra hans jiddischboksamling. Hur mycket *mameloshn* har våra äldre tillgång till just nu, under corona?

EN BIT IN i pandemin började saker ändra format: Tel Aviv University, Arbeter Ring och inte minst min egen öppenhjärtliga *hey mish* läsecirkel ställde om. Till skärmen. Folkbiblioteken ligger fortsatt lågt. Varför? Visst kan vi jobba med fjärrlån, erbjuda samtal eller högläsning och jobba via nätet minst lika gärna som de där andra? Hey mish är där vi skapar det.

*Hur mycket mameloshn
har våra äldre tillgång
till just nu, under
corona?*

Jag hoppas att vi snart ska kunna återvända till de fantastiska bubblande möten som det numera världsberömda engagerade jiddischcommunityt i Sverige arrangerar, att vi återigen ska kunna smaka och höra språket i ett rum utan mutefunktion. Tills dess: fråga biblioteket om de fantastiska berättelser som finns på jiddisch och håll koll på dina zoominbjudningar: ”oyfn pripetshik” är bara några knapptryck bort. Samt såklart: kolla till din bube (farmor) eller mume (moster) som kanske behöver lite pepp för

att transportera sig virtuellt, fysiskt eller i minnet till det där varma litterära rummet med en liten kakelugn i hörnet. Kanske är den där elden som beskrivs i visan just det engagemanget för språket: en låga som fortsätter brinna och skänker värme och ljus och därmed en känsla av inbjudande mysighet: *Hey mish keyt*.

Tomas, som snart ska logga in på läsecirkeln i Zoom.

Tomas Woodski är konstpedagog och arbetar med kultur och bibliotek på Kulturhuset Stadsteatern. Han är

Sveriges självutnämnde jiddischbibliotekarie och en idog boktipsare.

FOTO: LINDA LARSSON

Svindlande berättelse om en svensk kibbutz

Våra två svenska kibbutzer har länge utgjort ett relativt okänt kapitel i landets historia. Svartlingstorp i Skåne och Hälsinggården i Dalarna var bägge kollektiva projekt för judiska ungdomar på flykt från Nazityskland, på väg till Palestina. I höst kommer två böcker som bägge berättar om Hälsinggården – Kaj Schuelers dokumentära *En kibbutz i Falun* och Carola Hanssons roman *Minnestrådar*, som här recenserar av **RICKI NEUMAN**.

Läsaren följer tre ungdomar som blir medlemmar i den sionistiska ungdomsrörelsen Habonim i Königsberg och som 1939 får möjlighet att lämna Tyskland tillsammans med ett 30-tal jämnåriga. Tillsammans skapar de en socialistisk kibbutz på en herrgård utanför Falun.

Allt med syfte att förbereda sig för att senare göra *aliya*, främst genom att lära sig hebreiska och bedriva lantbruk.

Det blir en dubbel exil tillika en svindlande historia: mitt i Sverige uppstår en tysk-judisk koloni, utan några vuxna, där en sammansvetsad grupp ungdomar bara väntar på att kriget ska ta slut, så att de kan fara vidare. De har på kibbutzen en gemensam ekonomi och försörjer sig bland annat genom att tillverka leksaker och Dalahästar, vilka säljs till bygdens svenska invånare.

Hansson skildrar väl den splittning som uppkommer när ännu ett gäng sionistiska ungdomar anländer. De tillhör ungdoms-

rörelsen Maccabi Hatzair, delar inte den socialistiska ideologi som dominerar inom Habonim – och tycker inte att det viktiga är att forma ”ett andligt centrum och en ny gemenskap”, eller att kämpa för ett klasslöst samhälle, tillsammans med araberna.

Det väsentliga för Maccabi Hatzair är snarare att bygga en judisk stat, med murar om så behövs.

Efter två år på Hälsinggården får ett 30-tal ungdomar tillstånd att lämna Falun, med hjälp av Mosaiska församlingen i Stockholm, och reser via Finland, Sovjet, Turkiet, Syrien och Libanon till Palestina – och tas där emot av en kibbutz norr om Haifa.

Läsaren möter ett synnerligen vänligt och hjälpsamt Sverige. År 1943, när herrgården inte längre kan hyras av Mosaiska församlingen i Stockholm, ser Falu stad till att ungdomarna istället får ta över en nerlagd internatskola, ett hus som de i all hast rustar upp och målar om, för att kunna ta emot en grupp unga judar som

precis har flytt från Danmark.

I maj 1945 tågar alla från Hälsinggården in till Falun, iklädda likadana blå skjortor, ”för att visa upp vår lycka över den fred som väl betydde så oändligt mycket mer för oss än för någon annan i detta rent märkligt skonade land”.

Minnestrådar är ett seriöst och genomtänkt bygge, med många intressanta passager, samtidigt som boken lider av ett problem. Hansson har tyvärr valt en form som i sig skapar ett störande avstånd. Romanen består av en enda lång intervju med madame Vidal, en av de tre huvudpersonerna. I hög ålder sitter hon nu i sitt hus i Manchester och minns och berättar för en svensk besökare, vars ingifta faster också har varit på Hälsinggården.

Det blir emellanåt för indirekt, närvarokänslan går alltför ofta förlorad, åtminstone hos denna läsare.

Ricki Neuman

Att leva sin historia, att välja sitt liv

Övergivningen är en roman om en familj, om tre kvinnor och tre städer, som bygger på Elisabeth Åsbrinks egen familjehistoria.

MAJA THRANE har läst den och fångats av sefardernas grekiska öde.

Frågan om skuld och ansvar återkommer regelbundet i Elisabeth Åsbrinks författarskap. Sedan debuten 2009 – *Lars Norén, pjäsen Sju tre och morderna i Malexander*, om Noréns omdiskuterade projekt med dömda nazister, till *Och i Wienerwald står träden kvar* från 2011, om den judiska pojken Otto Ullman från Wien som under krigsåren skickas till Sverige genom Svenska kyrkans försorg – för att nämna några.

I den senaste boken *Övergivningen* riktas uppmärksamheten mot den egna familjen och dess historia, med några brännande frågor: Vilka är vi, vad har vi blivit, har vi valt våra liv. Här finns den avgudade modern Sally, vars sinnesstämningar skiftar som oberäknliga kastbyar; Sallys tyska mor Rita som växer upp i England på 1910-talet och sedan träffar den sefardiska Vidal och efter en kort affär blir gravid. Men han vägrar att göra deras relation officiell – rädslan för att modern inte ska acceptera alliansen mellan sonen och en goy är för stor. Hellre då få modern att tro att han är en obotlig ungkarl och låta flickan Sally växa upp med en frånvarande far. Inte för-

rän modern gått bort blir giftermålet verklighet men då är det för sent: bitterheten har slagit rot i Rita. Det är nästan som om en förbannelse vilade över familjens kvinnor, som om livet bara föll över dem – en icke helt provocerande position, inte minst för de närmast sörjande.

Men vad är då skälet till att Vidal inte står ut med tanken på att göra modern besviken genom att "bryta" den sefardiska linjen? Här gör Elisabeth, som i boken kallar sig Katherine, en rafflande djupdykning i morfaderns historia: från England till Saloniki i det Osmanska riket som gav judarna en kort tids fristad, och tillbaka till medeltidens Spanien och byn Coenca, som en gång i tiden gav familjen dess namn. Det blir en lika rik berättelse om den sefardiska kulturen som en sorglig, detaljerad skildring av hur judarna successivt fördrevs från Spanien i olika omgångar, en förföljelse som nådde sin mordiska kulmen med inkquisitionen.

Katherine rör sig med växande smärta och raseri genom Thessalonikis kyrkor och gator, byggda med stenar från judiska begravningsplatser. Som läsare kan

man bara förfäras med henne, och empatisera med belägenheten att, som hon skriver, "ha blivit född flyktberedd" – även om platsen för hennes tillblivelse är den väl rätt så fredliga staden Göteborg. Men vad hjälper det, om den egna familjen inte lyckas ingjuta känslan av trygghet, krig eller inte krig. Liv och historia flyter samman, såsom ofta är fallet med familjer som genomlevt flykt och förföljelse. Alltså drar Elisabeth/Katherine fram genom århundradena likt "en Krigare", med krossat hjärta och som inget förlåter. Tonen blir ibland högstämd på ett sätt som jag kan rygga inför. Men det är ju en smaksak. Däremot kan jag kanske tycka att texten hade klarat sig utan utfästelsen om att denna faktaspäckade skildring av sefardernas historia ska läsas som skönlitteratur, varför "allt som berättas är sant". Deras historia är väl inte sann för att man väljer att skriva prosa om den, utan tack vare de många historiker och forskare som framtagit tillförlitliga källor? Vilket förvisso inte förtar behållningen av en fångslande skildring av sefardernas historia.

Maja Thrane

”Jag skiter i vad folk tycker och tänker. Den friheten måste jag ha.”

STEPHAN MENDEL-ENK är aktuell med sin andra roman. Han går från *Tre apor* till *Apan i mitten*, men är kvar i ett dåtida judiskt Göteborg, som han skildrar med värme och humor. **RICKI NEUMAN** läste boken och ringde sedan upp författaren för att diskutera.

Har du haft en intention att återskapa och bevara denna särskilda miljö?

Inte direkt. Det här är främst ett livsöde, en historia om en judisk ung man, och den utspelar sig på en viss plats, och under en viss tid.

Hur skulle du karaktärisera dessa år i början av 90-talet?

Jag minns det som en period med dramatiska förändringar. Där fanns plötsligt förhoppningar när det gällde Israel. Många judar tänkte att nu blir det fred, i och med det nya Oslo-avtalet. Och så tar det slut genom mordet på Rabin 1995.

Och i Sverige uppstår en ny öppenhet, bland annat för att judarna har blivit kaxigare, inte minst inom kulturen, vilket kanske har att göra med att nu är det andra generationen som dominerar.

Som Mendel-Enk ser det har det nya klimatet också att göra med att svenskarna har blivit mer intresserade av mångfald och andra kulturer. Man hittar plötsligt andra kryddor i affärerna, och man kan äta annan slags mat på krogarna. Det här händer ungefär samtidigt i många andra

länder, förklarar han, minoriteterna tar mer plats, men kanske märks förändringen tydligare i Sverige, som ju fram till denna tid har varit ett mycket homogent samhälle.

I förra romanen var pappans självmord en central händelse. Den här gången handlar det mer om efterdyningarna. Ett resultat är att familjen över lag bemöts med distans av stadens övriga judar. Varför?

Förhållandet mellan familjen och övriga i församlingen har blivit infekterat sedan mamman har skilt sig från sin judiske man, och därefter direkt gift sig med en goj. I samband med detta har pappan begått självmord. Sonen Jacob känner skuld för det som har inträffat, men det är oklart om andra judar verkligen tar avstånd från honom – eller om det är hans egna nojor.

Jacob är bokens huvudperson, och en stor del av handlingen kretsar kring hans försök att bli accepterad och komma tillbaka in i det judiska, framför allt genom att spela fotboll för Maccabi.

Vi pratar judar och fotboll, på den aningen knastriga telefonlinjen, och jag berättar om när jag

var ledare på det judiska sommarlägret Glämsta, och vårt lag ska spela mot killarna från Norra Latins sommarhem, som noga håller sina positioner matchen igenom, under det att nästan alla judegrabbar samtidigt springer efter bollen, igen och igen. Det blir ett tvåsiffrigt nederlag.

Nej, säger Mendel-Enk med kraft, det finns inga skillnader, ingen särskild judisk spelstil. Men en speciell laganda och sammanhållning tycker jag nog det har funnits i de judiska lag där jag har spelat.

Du skriver om fotbolls-judar, sådana som bara gör en enda judisk sak, spelar för Maccabi, och om bridge-judar, Jom-Kipur-judar, fin-judar och get-to-judar. Vilken slags jude är du?
Oj! Vet inte riktigt. Känner igen mig i flera av typerna. Härmed-jude, för det gör jag när jag skriver om judiska personer, härmar dom, eller Indien-jude, för jag är med i en församling i Bombay, eller kanske all-round-jude. Vet inte riktigt.

Den nyanlände chassidiske rabbinen Meir Rosenbaum väcker starka känslor hos den assimilerade judiska medelklass

som läsaren möter. Vad är det som händer?

Mainstream-judarna i romanen är rädda för de bokstavstroende, de som har kunskap och passion, och som man är orolig för ska locka till sig stadens unga judar, och därmed ge upphov till splitt-ring. Men de är dessutom rädda för att rabbinen ska sticka ut för mycket, med sitt skägg och sin svarta kaftan, synas för mycket, så att gojim börjar se stadens judar med andra ögon.

Har det varit svåra avvägningar? Känner du av det så kallade representativa uppdraget? Är du orolig för hård kritik från judiskt håll?

Absolut inte! När man börjar ta hänsyn åt olika håll dör texten. Det bara är så. Medan jag skriver försöker jag skita i vad folk ska tycka och tänka. Den friheten måste jag ha, annars blir det inte bra.

Apan i mitten hämtar inspiration och material från författarens eget liv, men är inte en självbiografisk berättelse, även om

både bokens Jacob och verklighetens Stephan bejakar det judiska, och rör sig in i det. Den senare är sedan flera år tillbaka lärare på Paideia i Stockholm, där han undervisar i judiskt skrivande.

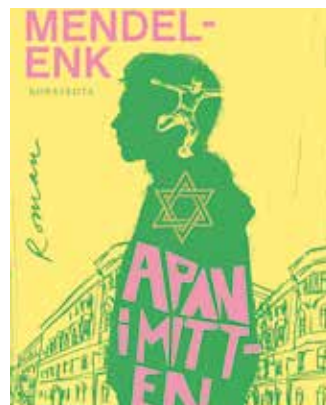
Det är två olika rörelser. Jag har aldrig hållit min judiska identitet hemlig på det konsekventa sätt som Jacob gör i boken. Men visst, jag har också varit borta från judiska sammanhang under många år, fast det är längesen nu, och det vände när jag fick barn – och genom att vara i Indien. Jag och min familj har bott mycket i Bombay, eftersom min fru jobbar som korrespondent för Sveriges Television, och Indien är ett samhälle genomsyrat av religion. Man kan inte glida runt och likasom bara vara neutral. Det var också lättare för mig att börja hänga i synagogorna där, för miljön var inte lika laddad som den hade varit i Sverige. Och då kände jag hur mycket jag hade saknat allt judiskt – och nu tar jag varje chans att bejaka det.

Vad är judiskt skrivande? Vad gör en text judisk?

Det räcker inte med att författaren är jude. Han eller hon måste *deala med* det judiska, förhålla sig, vara medveten och föra en diskussion, helt enkelt svettas lite.

En amerikansk-judisk skrivlärare klagade nyligen på att hans elever kände det som om de var tvungna att väva in både Förintelsen och Israel i sina berättelser. Något annat vore respektlöst, var det flera som tyckte. Har du mött detta hos dina elever?

Nej, inte ännu. Jag tror för övrigt bra judiskt skrivande är precis som annat bra skrivande. Man måste närma sig det egna svåra, man måste in i det jobbiga. Det är det avgörande.

*Ricki Neuman
är journalist
och författare.*

Ur Apan i mitten

Av Stephen Mendel-Enk

Mormor drömde om att få äta gris. Vad som helst från grisen, men allra helst i form av korv.

Matbutiken där hon handlade låg tio minuter från hennes lägenhet. De gånger jag följt med henne dit brukade hon kretsa lystet kring charkdisken och hyllan med inplastade pålägg. Cognacsmedwurst. Hushållsmedwurst. Hon lyfte upp paketen och utforskade dem på nära håll. Skivade korvar. Hela korvar. Röda, svarta, sådana med gigantiska vita bitar insprängda i köttet, sådana med en tjock bård av pepparkorn.

Mormor strök tummen över plasten. Hon läste tyst upp namnen, frukostkorv, lunchkorv, med dess svindlande löften om ett paradisskt gojliv där grisen förekom i varje måltid.

Men att fantisera var en sak. Att verkligen köpa varan en helt annan. Det var inte lätt att följa sina lustar efter att ha bekämpat dem ett helt liv. Det fanns så många hinder på vägen, så många

tillfällen för skammen att hinna ikapp. Hon skulle behöva lägga förpackningen i vagnen, ta sig hela vägen till kassan, placera den på det svarta rullbandet, plocka sedlar ur plånboken, möta expeditions blick och intala sig att det inte fanns något anklagande i den. Det gick inte. Det kunde hon inte. Istället kom hon fram till en kompromiss. Den löd: om något inte såg uppenbart okoscher ut, om det inte enbart bestod av gris – då fick hon lov att köpa det. Leverpastej till exempel. Några procent nötkött hade de allt blandat ner där. Kallkorv, den liknade kalkonbröst lite. Just kallkorven tyckte mormor inte ens var särskilt god, vilket hon menade gjorde överträdelsen mindre allvarlig. Och de kryddiga ölkorvar som affären nyligen hade börjat sälja. De måste vara harmlösa.

De var så tunna. Dessutom var det någonting i sig judiskt över deras östeuropeiska härkomst och ingrodda vitlöksdoft.

”Jag är inte galen, jag visste”

Tre kvinnor – dotter, mor och mormor – har livet igenom plågats av tystnaden runt ett trauma. När mormodern Vera ska fylla 90 reser de tillsammans till platsen där deras tragedi uppstod. **ANDERS CARLBERG** har läst boken.

I över fyrtio år har David Grossman varit en av de viktigaste israeliska litterära rösterna i Sverige. Hans politiska författarskap inleddes med intervju-boken *Den gula vinden*, som kom på svenska 1988. Grossman arbetade länge som journalist på israeliska radion och det politiska reportaget fanns även med honom i *Se den andre: samtal med israeliska palestinier* (1993).

Samtidigt har David Grossman förmågan att med stor lyhördhet levandegöra såriga och ömtåliga familjereaktioner. Jag hör fortfarande Oras inre monolog i *På flykt från ett sorgebud* (2011). Hon väntar på att sonen skall komma hem från militären. Lever han, är han skadad – har han dödat, har han skadat? En röst som mal inom varje israelisk förälder. Hos Grossman har den en tragisk och personlig dimension – under andra Libanonkriget mottog han och hans familj sorgebudet om att sonen omkommit under krigets sista dygn.

Även bakom hans senaste bok *Med mig leker livet* (Bonniers) finns en märklig tillkomstshistoria. Grossman har fått förtroendet att skriva en roman som baseras på berättelsen om tre generationer kvinnor – mormor, moder och dotter – från sin vän Eva Paníc Nahir. Han gestaltar Evas, hennes dotters

och barnbarns, historia i romanform, med sin egen fantasi som utgångspunkt. Fantasins frihet ger Grossman utrymme att fördjupa personporträtten och de inbördes relationerna på ett sätt som inte varit möjligt om han skulle hållit sig strikt till sanningen och det biografiska händelseförloppet.

Den dokumentära ramhistorien är angelägen och föga känd – ett i raden av europeiska förföljelser och övergrepp under 1900-talet. Efter andra världskriget lever den kroatiska judinnan Eva – romanens Vera – i Jugoslavien med sin man partisanhjälden. Bägge makarna grips och straffas för sitt påstådda samröre med Stalins Sovjet, som Jugoslavien då befann sig i konflikt med. För Eva ledde det till att hon fängslades på ”Adriatiska havets Alcatraz”, Goli Otok. En

klippö där hundratals verkliga och inbillade oppositionella plågades till döds.

Romanens Vera är en stark, målmedveten kvinna som efter frigivningen går vidare och integreras på en kibbutz vid 60-talets början. Men för hennes dotter Nina leder familjs tragedi och moderns vistelse på Goli Otok till ett livslångt trauma som förföljer henne; från Jugoslavien, till uppväxten och vuxenlivet med dottern Gili, till flykten från familjen och ett kringflackande liv. Till slut är hon tillbaka i Israel, med sin mamma Vera, dottern Gili och expartnern Rafi. De gör en resa tillsammans tillbaka till Goli Otok och Vera öppnar sig om vad som verkligen hänt. Först då kan Nina säga om det som plågat henne sedan hon var sex år, ”Jag är inte galen, jag visste”.

Det är en övertygande försoning mellan tre kvinnor som snärts ihop av en outtalad och hemlighållen sanning om vad som hände Vera och hur det närapå krossade Nina och hennes dotter Gili. Trauman måste tillslut tas om hand, eftersom de annars riskerar att fortsätta såra, inte bara offret utan också närstående, utan att de drabbade förstår hur eller varför. Än en gång har Grossman gestaltat hur kriget, våldet, lever vidare hos offren.

Anders Carlberg

Chassidfeber ledde till ny ljudbok

FOTO PRIVAT

NINA SOLOMIN kom ut med sitt klassiska reportage om chassiderna i New York år 2001. Nu har boken fått en skjuts av tv-serier som *Unorthodox* och *Familjen Shtisel*. Nyligen kom *Ok, amen* som ljudbok, och i september släpps den i Polen.

Hur var det att själv läsa in *Ok, amen* nästan 20 år efter att den först gavs ut?

Det var spännande. Först kan det vara svårt att hitta en andra andning, men efter ett tag kommer flytet i högläsningen. Det var väldigt starkt att återuppleva en del av scenerna på det viset. Minnena med alla färger och detaljer kom tillbaka. Ljudboken är en egen version av boken, jag har mer berättat fram texten.

***Ok, amen* kom ut 2001 och fick ett varmt mottagande då. Varför tror du att den blev så uppmärksam i Sverige?**

Det var på ett sätt förvånande att den blev så spridd och läst, eftersom ämnet var så speciellt – en skildring av en liten grupp chassidiska judar i några kvarter i New York. Samtidigt är det ju fascinerande med grupper som isolerar sig mitt i en storstad; hur klarar de det och varför lever de så? Jag tror att samma typ av nyfikenhet finns hos många människor även vad gäller Amishfolket exempelvis. Sedan har ju de senaste årens tv-succéer som *Familjen Shtisel* och *Unorthodox* visat att väldigt många

människor som vanligtvis inte har något med judendomen att göra ändå kan bli väldigt fängslade av dramer och berättelser från den ultraortodoxa miljön.

Hur var det att återbesöka din nästan 20 år gamla bok och dig själv som 25-åring?

Det var en sällsam upplevelse. En blandning av skumt, kul och häftigt. Jag har inte läst *Ok, amen* på många år. Man ser helt andra saker i en berättelse när man är en medelålders mamma än när man är en ung tjej som söker sin identitet. Eftersom *Ok, amen* är en så personlig berättelse fanns det en period några år efter att den kommit ut som jag tyckte den var lite genant. Att jag var så naiv i kontakten med en del chassider och så vidare. Men så uppfattade jag den inte när jag läste om den i år. Nu kände jag mer ömhet inför den unga kvinnan som tappert trängde sig på sina chassidiska grannar tills de gav med sig och släppte in henne. Jag blev faktiskt lite imponerad av mig själv så här i efterhand, haha.

Har du kontakt med några av de människor du lärde känna i NYC under den här tiden?

Jag har mest kontakt med samma familj som släppte in mig i gruppen och introducerade mig för fler familjer. Mannen var då i 30-årsåldern och hade ett förflutet som avantgardistisk performancekonstnär. Han spelade på klubbar på södra Manhattan innan han fann Satmarchassiderna i Williamsburg och blev religiös. När jag lärde känna honom och hans unga fru var de relativt nygifta och hade ännu inga barn. Hon hade all tid i världen för att ta sig an mig som ett "projekt". Han hade anlagt ett enormt rött skägg och långa tinninglockar och tittade mig inte i ögonen en enda gång när jag var hemma hos dem, av sedlighetsskäl.

Nu har det paret gift bort den första av sina fyra eller fem barn och fått ett barnbarn. De har lämnat stadskvarteren i Williamsburg och flyttat till ett av de små samhällena i New York-state med stor andel chassidiska invånare.

Anneli Rådestad

”Hela Bibeln är full av nycklar om man vet var man ska leta”

Varje pesach berättar judarna historien om hebréernas flykt från slaveriet i Egypten till friheten i Israel men det finns inga bevis på att det verkligen har hänt. Vad som finns är indirekta bevis, små detaljer och pusselbitar. Författaren och dokumentärfilmaren **LENA EINHORN** har samlat in dem och är nu aktuell med en ”historisk pusseldeckare” – *Vad hände på vägen till Jerusalem?*

Lena Einhorn är doktorerad virolog, författare, dokumentärfilmare som bland annat skrivit en bok om det Nya Testamentet som väckte stor uppmärksamhet. Sedan coronautbrottet är hon en av ”de 22 forskarna” som riktat skarp kritik mot Sveriges hantering av pandemin.

Vad handlar boken om?

Jag lägger ett pussel där jag använder mig av parallella historiska källor och nutida forskning, och applicerar på Gamla Testamentet. Där finns små, till synes obegripliga detaljer som man också ser i dessa historiska källor – som då ger en annorlunda delvis biblisk berättelse än den man ser på ytan.

Var hittar du historiska detaljer?

Den egyptiska historien är uppdelad i olika riken – de viktigaste är gamla riket, mellersta riket och nya riket. Där härskade faraoner som gått till historien, såsom Ramses den store, Akhenaton och Tutankhamon. De som velat se Bibeln som historia har sökt efter israeliterna under de perioderna. Men Egypten upplevde även nedgångar när härskarklasserna förlorade makt och riket började upplösas. Det är under dessa mellanperioder vi

hittar riktigt starka paralleller till Bibeln.

Hur då?

Den är i dag vedertaget inom stora delar av bibelforskningen att israeliterna var polyteister fram till kung Josia (600 fvt), kanske längre än så, att religionen var från början mycket lik eller identisk med den kanaaneiska tron. Det finns inga arkeologiska eller parallella historiska tecken utanför på en vistelse i Egypten. Därför ser de Bibeln som i stort sett fiktion. Men misstaget de gör är att de kastar ut barnet med badvattnet. Accepterar vi slutsatsen att israeliterna var polyteister och även tillbad guden Baal så blir den egyptiska historien en parallell och Bibeln blir historia – om än tillrättalagd.

När blev judarna i så fall monoteister?

Förmödligen var kung Josias revo-

lution inte endast religiös – man skulle överge alla andra gudar utom JHVH – utan också en politisk revolution. Det var sannolikt ett försök att ena folket.

Varför behövde man ena folket?

Det norra riket, Israel, hade gått under och Juda var hotat. Man ville sannolikt manifesteras en unik religion och utrotandet av polyteistiska föreställningar var även ett sätt att stärka staten. Sedan kom exilen i Babylon och tron på den enda allsmäktiga guden blev en enande kraft.

Blev historian putsad?

Toran blev sannolikt nedtecknad efter judarnas återkomst från exilen. Att rensa bort andra influenser är de inte ensamma om att ha gjort. Men samtidigt är hela Bibeln full av nycklar om man vet vad man ska titta efter.

Sannolikhetslära visar hur vi är

benägna att hitta mönster i slumpmässighet till exempel vid ett roulettebord – hur har du förhållit dig till det?

När jag började projektet visste jag inte vad jag skulle hitta. Det jag hade framför mig var Bibels unika berättelser. Sedan lade jag bredvid den parallella historieskrivningen från omgivande länder. Och började på många ställen hitta saker som var väldigt lika. Inget är ristat i sten men de många sammanträffandena är oerhört intressanta.

På vilket sätt?

Dilemmat för de som då ville skriva historia var att de samtidigt var tvungna att berätta ett religiöst och mytiskt epos. När sanningen kolliderade med det

religiösa behövde de lägga den sanna historien under ytan. Och det är därför den finns i gliporna. Det var det jag upptäckte när jag skrev min bok om Nya Testamentet (*Vad hände på vägen till Damaskus?*) och till min förvåning ser jag något liknande även i det Gamla Testamentet.

Om du var tvungen, vilken person i Toran skulle du satsa pengar på var sann?

Vad vi hittar i parallella källor som stämmer överens med Bibeln är folk, politiska rörelser och geografi. Däremot är det svårt att hitta de tidiga bibliska personer eller israeliterna nämnda i källorna. Men om man tror att en av Egyptens mellanperiodernas härskare var israeliterna.

Då fanns förmodligen Josef och Moses. Men vad de heter vet vi inte. Men ju mer jag läste av den egyptiska historien, även de som gränsade till legender – desto mer spännande blev det.

Till sist, vilka reaktioner förväntar du dig?

Det beror på. Gamla Testamentet betraktas av en del som mossig men det är en fantastiskt spännande resa, en djupdykning genom historien. Jag har tagit mig igenom dolda gånger. Detta är en historisk pusseldeckare, ingen roman. Vad religiösa och sekulära ska säga vet jag inte men jag är beredd att prata om bokens innehåll med vem som helst.

Leon Nudel är
frilansjournalist.

Leon Nudel

Shana Tova 5781

GENOM JUDISK KRÖNIKA FRÅN:

Lisa och Isak Abramowicz
Niklas, Eva och Tomas Adler
Judith och Gideon Beil
Noemi och Sandor Berger
Karlis Branke
Tomas Bremell
Majbritt Bronstein
Familjen Gunilla och Jakob Ceder
Maggie Coleman
Siv och Börje Eliasson
Ilona och Ivar Farago
Familjen Francke Rodau
Familjen Freund-Levi
Lea Gleitman och Barbro Posner
Maja Hoving Wahlström med

familj
Bertil Josefson
Joel Klein med familj
Eva-Lena och Jan Liberman
Elinoar och Peter Lindroth
Familjen Stig Marlow
Elisabet Milchner Funseth med familj
Rut Milchner
Eva och Henry Milestad med familj
Ella och Jonathan Stern-Nejman med familj
Elis Nemes
Teresia, Alberto och Hugo-Albert Neter-Castano

Elisabeth och Magnus Neuberg
Robert Neufeld
Berith och Charlie Niburg
Naum och Barbara Norman
Joanna, Gregor, Karolina och Daniel Nowinski
Margit Pozsgai
Dora och Henrik Radomski
Tobias Rawet
Alexander Rothman
Luisa och Freddy Simberg
Ewa och Jozef Stern
Adela och Aron Zyto
Familjen Varda Zyto

SHANA TOVA 5781

Britt och Michael Kaplan

Lotte Laserstein

Vår klient söker i första hand hennes målningar från 20-40-talet. Han köper inte på auktion och är då beredd att betala mer för unika objekt. Även annan konst från den tiden kan vara av intresse.
Mikael Amnell tel 070-772 72 14 • www.konstfeber.se

Hemmagjord Falafel och Sabich.
We are Kosher certified - Äkta Israelisk Mat i Stockholm

Catering & Eventns: www.vegoschmegan.se 072 909 78 51

Barn • Porträtt • Produkter
solnafotostudio.se

botema
FASTIGHETS AB
FASTIGHETSFÖRVALTNING
WWW.BOTEMA.SE

info@botema.se

08 - 32 74 60

ORIENTBRÖD AB

Flygfältsgatan 1
122 90 Enskede (Skarpnäck)
Halmstadsvägen 51
121 53 Johanneshov
(Björkhamnen)
Tel. 08-94 44 86

Nu finns 8 sorter Koscher
vin från Galil Mountain
Winery i Systembolagets
beställningssortiment hos
butikerna i Stockholms-
området.

samjenny@gmail.com
www.galilmountain.com

**Alkohol i samband med arbete
ökar risken för olyckor.**

L. LAZER MEDICAL CONSULTING AB

Gör kontoret till en strategisk resurs
för medarbetarna och verksamheten

Affarslogik Svenska AB, Hammarby Allé 91, 120 63 STOCKHOLM
Telefon: 08-555 770 00 | www.affarslogik.se | info@affarslogik.se

Boken "jag må bo
mitt ibland dem" -
Stockholms stora
synagoga 150 år
utkommer den
16 september.

Pris 390:- (+ porto).
Beställningar skickas till hillelforlaget@jfst.se

Goldman
JUDISK
KRÖNIKA

önskar
SHANA TOVA
5781

LUNDS UNIVERSITET
Humanistiska och teologiska fakulteterna

FÖRDJUPA DINA KUNSKAPER studier vid Lunds universitet vt 2021

FRISTÅENDE KURSER (WEBB- OCH CAMPUSUNDERVISNING)

- JUDISK HISTORIA OCH KULTUR (7,5 hp)
- JUDISK HUMOR OCH IDENTITET (7,5 hp)
- CHASSIDISM – FRÅN MIRAKELRABBINER TILL ULTRAORTODOXI (7,5 hp)
- KLASSISKA RABBINSKA TEXTER (7,5 hp)
- MANLIG OCH KVINNLIG JUDENDOM (7,5 hp)
- EFTER AUSCHWITZ – MINNET AV FÖRINTELSEN (7,5 hp)

Mer info: www.ctr.lu.se • Frågor: studera@judaistik.se • Anmälan: www.antagning.se

LIMMUD
STOCKHOLM

Välkommen till eLimmud 2020!
Läs mer och anmäl dig på vår hemsida.

www.limmud.se

Andra veckan i november

KATZ KBT KONSULT

Behandling, stresshantering och karriärhandledning
på KBT-grund av legitimerade psykologer och
psykoterapeuter.

Mottagning i centrala Stockholm,
Västerlånggatan 27

Tel 08-206690 • info@katzkbt.se
www.katzkbt.se

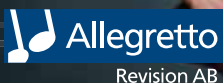

VEM KAN MAN LITA PÅ?

VI HJÄLPER ER ATT BYGGA FÖRTROENDE

KONTAKTA

EVA STEIN - AUKTORISERAD REVISOR
08-5224 9042 • www.allegretto.se

Hillelskolan är en av hörnstenarna i det
judiska Stockholm. Vill du bidra till dess
framtid genom donation eller testamente?
Kontakta Hillelfondens ordförande
Gabriel Francke Rodau, 070-144 89 66
eller gabrielfranckerodau@gmail.com

Vill du bidra redan idag?
BG: 5587-2220 Swish: 1233969557

www.hillel.nu

En Förintelseroman för hängmattan, är det okej?

Takis Würgers lättlästa roman om Stella Goldschlag, en judisk Berlinbo som överlevde Förintelsen genom att samarbeta med Gestapo, fick de tyska kritikerna att ta till hårdhandskarna. Nu kommer boken ut på svenska. IDA SKOVMAND har intervjuat den kritiserade författaren.

En skymf, ett hån, en förolämpning. En naziberättelse för *dummies*. Orden har använts för att beskriva *Stella*, en ny roman om Stella Goldschlag, en tysk jude som undslapp Förintelsen genom att samarbeta med Gestapo och förråda andra judar. Författaren Takis Würger, själv journalist, var inställd på kritik, men inte förberedd på den storm som hans skönlitterära verk med utgångspunkt i verkligheten skulle väcka i hans hemlands kulturpress.

– Vissa säger att *Stella* orsakade den största skandalen i tysk litteratur sedan andra världskriget. Ingen kan förbereda dig på det, skriver han i ett mejl.

Idén om att skriva en roman om Stella Goldschlag fick han efter att ha sett musikalen *Cabaret*, som utspelar sig i Berlins kabarémiljöer under 30-talet.

– Efteråt sa en av skådespelarna att pjäsen fick honom att tänka på Stella Goldschlag, som bodde i Berlin under naziregimen. Hon var en ung, smart, poesiläsande, blond och vacker judisk kvinna som arbetade som krokimodell.

Goldschlag, som sällan beskrivs utan att hårfärgen nämns, arresterades med sina föräldrar och tvingades att välja mellan att se

dem deporteras eller att anta en ny (icke-judisk) identitet och samarbeta med nazisterna genom att ange andra judar.

– Det här dilemmat väckte frågor i mig om personlig skuld som jag inte hade något svar på. Frågor är enligt mig en god utgångspunkt för en roman. Jag inledde min research samma kväll.

I den färdiga boken, en bladvändare som ges ut på svenska i september, betraktas Stella Goldschlag ur en ung, nyfiken schweizisk mans perspektiv. Den senare kommer till Berlin 1942 och snubblar då in i en källarjazzens hemliga värld, där han också blir förälskad i Stella.

Romanen har bland annat väckt en diskussion om Förintelselitteratur och hur vi bör förhålla oss till berättelser som varken är memoarer eller redogörelser från koncentrationslägren, som kanske till och med utgör ”behagliga” läsupplevelser. När blir skönlitteraturen för förskönande?

Det här är din andra roman.

Påverkades din skrivprocess av att du behandlade Förintelsen?

– Jag tror att den gjorde det. Jag tror att om du bestämmer dig för att skriva om Förintelsen måste du ta det seriöst. Det försökte jag att göra. Vi lever i en tid när över-

levande bara har några år kvar att leva och vi måste säkra de sista vittnesmålen snabbt. Samtidigt måste vi hitta ytterligare sätt att förhålla oss till brotten utförda av tyskar under nazistytret. Att skriva en roman är ett potentiellt sätt att göra det.

I sitt researcharbete grävde Würger i arkiven, pratade med överlevande i Tyskland och Israel, historiker i Auschwitz och gick i genom Goldschlags domstolshandlingar.

Hur bestämde du dig var du skulle positionera dig mellan fantasi och historia?

– Jag är ingen historiker. Det är inte min roll att skriva en biografi över Stella Goldschlag. En sådan finns redan, skriven av Peter Wyden, en utmärkt bok. Jag ville skriva en roman som kunde väcka frågor hos läsaren: Vad skulle jag ha gjort? Vad skulle jag ha gjort för att rädda min familj?

I *Stella* får vi följa huvudpersonen Friedrich nära, hans skräckblandade fascination för Berlin, för människorna han stöter på där och för Stella i synnerhet. Löpande zoomas perspektivet ut och berättelsen kontextualiseras genom att varje kapitel inleds med ett upprådande av kalla

Stella Goldschlag arresterades med sina föräldrar och tvingades att välja mellan att se dem deporteras eller att samarbeta med nazisterna.

krigsfakta samt populärkulturella milstolpar.

Återkommande i texten finns

också detaljerade urdrag från de officiella anklagelserna mot Stella Goldschlag. Dessa stilistiska val avslöjar Würgers intention om att få läsare att stanna upp och tänka till, som om han inte vill att de blir för bekväma i romanens kärlekshistoria. En del kritiker menar att han misslyckats med detta.

Har du någon åsikt om den moraliska aspekten av att underhållas av en Förintelseberättelse?

– En undersökning i Tyskland visade att fyra av tio gymnasieelever inte visste vad Auschwitz-Birkenau var. De lärde sig detta i skolan och hade tillgång till den goda litteraturen av Levi och Kertész, men fyra av tio elever visste ändå inte. Jag tycker inte att vi kan acceptera det. Om någon av de här ungdomarna läser min roman och tycker om den, vill veta hur det slutar och fortsätter att vända blad, ja, om de blir "underhållna", ifall du vill uttrycka det på det viset, då tycker jag att det är moraliskt rätt, ja.

Litteraturkritikern Ruth Franklin, som har skrivit boken *A Thousand Darknenses: Lies and Truth in Holocaust Fiction*, håller med om att litteratur kan fungera för att hålla ett kollektivt minne vid liv. Hon menar att fiktion kan ge åtkomst till en period i historien som är utom räckhåll för dem som inte varit där.

Men skönlitteraturens roll som minnesverktyg, som länk till historien som vi rör oss allt längre ifrån, är inte okomplicerad. Erika Aronowitsch, avdelningschef på Forum för levande historia, en myndighet under Kulturdepartementet som sprider kunskap om Förintelsen, diskuterar ofta fiktion när hon samlar material att använda i sitt arbete:

– Vi får till exempel in förfrågningar som handlar om spel och rollspel, filmer eller böcker som bygger på påhittade historier. Vi har hittills valt att ha en rågång när det gäller fiktion och säger nej till förslag som inte är baserade på verkligheten. Eftersom det finns, och alltid har funnits, människor och krafter som förnekar Förintelsen är det vik-

tigt att vi, som har i uppdrag att förmedla kunskap och fakta, gör just det.

Samtidigt kan ju fiktion vara en väg in till att vilja lära sig mer om vad som verkligen hände, vilket är bra.

En viss oro känner hon inför vad som kommer att hända med förståelsen för Förintelsen när det inte längre finns några överlevande kvar som kan berätta sina historier.

– Det finns fantastiska projekt som samlar vittnesmål och låter andra generationen blir bärare av dessa berättelser, men frågan är hur vi kommer att använda dem. Kommer vi att använda Förintelsen som en utgångspunkt för att se till alla människors lika värde upprätthålls? Kommer vi att vilja använda den för att lära oss om mänskligt beteende eller kommer vi att lägga in den i en historisk malpåse?

Hon förutsätter att påhittade berättelser redan har kommit att påverka synen på Förintelsen och ser sin utmaning att komplettera dessa fiktiva berättelser med faktiska vittnesmål.

När *Stella* kom ut i Tyskland blev den populär bland läsare parallellt med att den blev utskäld i

INTERVJU

Takis Würger

Würger och hans kritiker är överens om vikten av att minnas. Men hur minns vi bäst när vi rör oss allt fler led från det som hände? Är en lättläst roman som betraktar ondskan från tryggt avstånd ett tillräckligt bra sätt?

pressen. Att det hos mainstream-publiken finns en längtan efter att komma nära det hemska syns på boktopplistor såväl som i utbudet på Netflix. I Würgers roman är det en kombination av nyfikenhet och hunger efter sanningen som driver huvudpersonen Friedrich till Berlin, skräckväldets centrum, och det är från hans privilegierade position som händelserna betraktas. På ett sätt personifierar han en potentiell läsa- res både voyeuristiska fascination för mänsklig ondska respektive en mer ädel törst efter att förstå dess dynamik, men utan att någon egentlig risk tas.

– Friedrich är ingen bra kille, skriver Takis Würger. Han är en naiv, rik snubbe som upplever naziregimens brott som en åskådare. Han är schweizare, det vill säga i säkerhet. Det är en omoralisk position, enligt mig. Men jag tycker inte att det är omoraliskt att skriva om den.

En annan aspekt av kritiken mot Würger, som inte själv är jude eller släkt med överlevande, kan även knytas till en mer generell dis-

kussion inom litteraturen om vem som har rätt att berätta vilka historier.

– Jag är tysk. Jag är barnbarn till förövare. Jag är 35 år gammal. Båda mina nazistfarfäder var döda när jag föddes och jag kunde alltså inte fråga dem om deras brott. Jag har alltid varit medveten om att det att vara tysk kommer med ett ansvar att aldrig glömma brotten som våra förfäder begick, men det kändes abstrakt. Att arbeta med den här romanen hjälpte mig att förstå hur nyligen brotten begicks och hur stor skyldighet vi har att minnas, även vi som är tyska kulturutövare från en ny generation.

Du har sagt att du inte nödvändigtvis tycker att det är författarens roll att svara på kritiken, att en bok får ett eget liv efter publicering. Ändå finns din mejladress tryckt i boken med en inbjudan till återkoppling.

– Jag har alltid med min mejladress i slutet av mina böcker. Mitt arbete som skribent är inte en enkelriktad gata. Utan läsarna skulle jag inte vara författare utan bara en snubbe som skrev historier i sin dagbok.

Verklighetens Stella Goldschlag fortsatte att ange judar även efter att hennes föräldrar hade deporterats. Efter krigets slut blev hon anhållen och tillbringade bland annat tio år i arbetsläger. Hon ska ha varit övertygad antisemit när hon begick självmord 1994. Än idag är hennes historia ett

mysterium, huruvida hon kan räknas som offer eller förövare. Detta mysterium har till stor del bevarats i Würgers roman.

Upplevde du att det fanns en förväntan på dig att fylla i tomrummen?

– Ibland kände jag att det fanns många olika förväntningar på den här boken i Tyskland, men jag tycker att man som författare måste följa sin egen plan. Det låter kanske själviskt eller narcissistiskt men jag tycker att ett konstverk – en tavla, symfoni eller bok – existerar främst för sig själv. Det behöver inte göra någonting.

– Jag anser att Stella Goldschlag var skyldig men också att hon var ett av nazisternas offer. Att hon samarbetade med dem var inte ett val utan ett resultat av tortyr och tvång. I min mening är det inte min plikt, och framförallt inte mitt mål, att fylla i hålen i historien. Nazisternas brott var fruktansvärda och tyskarna gröpte ur håll som aldrig kommer att kunna fyllas. Jag ville skriva en roman som kunde få folk i 2020 att tänka på de här hålen.

Würger och hans kritiker är överens om vikten av att minnas. Men hur minns vi bäst när vi rör oss allt fler led från det som hände? Är en lättläst roman som betraktar ondskan från tryggt och till viss del neutraliserande avstånd ett tillräckligt bra sätt? Det får vi nog fortsätta att diskutera. En diskussion som, med Takis Würgers hjälp, nu har fått nytt vatten på sin kvarn.

FOTO: FABIAN WEISS

TAKIS WÜRGER (f. 1985) är journalist och har studerat idéhistoria i Cambridge. Han arbetar som redaktör på *Der Spiegel* och har prisats för sina reportage från bland annat Afghanistan, Libyen och Irak. *Stella* är hans andra roman och den första av hans böcker som översatts till svenska.

Stiftelsen Bernt Katinas Minne

Stiftelsen Bernt Katinas Minne stöder cancerforskare i experimentella och kliniska studier som ska leda till bättre medicinering och bot mot cancer. Fokus ligger på forskningsprojekt inom Sarkom som är en aggressiv och underforskad form av mjukvävnadscancer.

Hjälp till att stödja kampen mot Sarkom och sätt in ditt bidrag idag!

Stiftelsen Bernt Katinas Minne bildades den 24 februari 2017. Grundkapitalet i stiftelsen är en kontantdonation av anhöriga till Bernt Katina samt nära vänner till familjen. I Stiftelsen Bernt Katinas Minne ingår förutom medicinska ändamål, även sociala och kulturella judiska projekt.

Email: info@berntkatinasminne.se | Bankgiro: 338-8915 SEB
För mer information om stiftelsen, besök www.berntkatinasminne.se

Daniel Rock får utmärkelse av Sharing Alpha

Hjertas rådgivare Daniel Rock har även i år fått en fin utmärkelse av rankingbolaget Sharing Alpha. I en värld av några tusen förvaltare tillhör han de tio procent bästa förvaltarna enligt Sharing Alphas ranking:

Fund selection ranking: Top decile

Välkommen till Hjerta Stockholm - Nybrogatan 6!

Minimum 5 MSEK

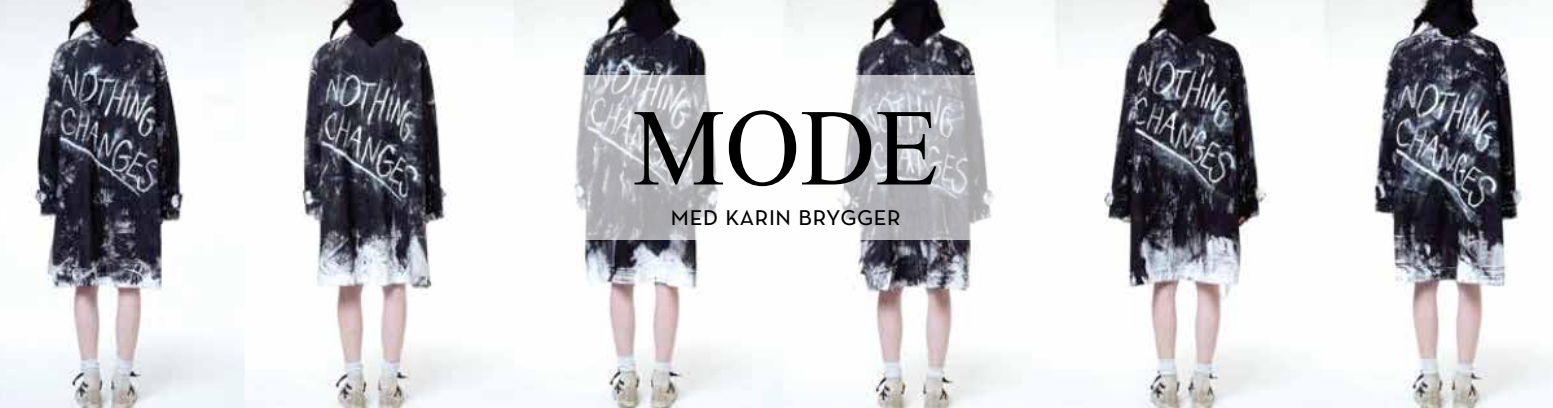

Daniel Rock

Investeringsrådgivning och
Förmögenhetsplanering

Europeiska Investeringsrådgivarna AB
Nybrogatan 6, Stockholm, Tel 08 5460 1715
daniel.rock@bluewin.ch

Garment: Tigran Avetisyan, from Lidewij Edelkoorts Anti-Fashion Manifesto.

MODE

MED KARIN BRYGGER

Att mörda en mantel – om girighet, pandemier och grön omställning

»De kastade sig över honom som en flock hungriga vargar kastar sig över sitt byte; deras blodtörstiga begär kände ingen hänsyn eller vila, det var som om de skulle slita honom i minst fjorton stycken. Att slita itu, riva isär, riva av – i detta ärende var de fast beslutna, djupt in i märgen. Ner, ner ner! flämtade de med en enda gemensam röst. Det var manteln de menade, dräkten, slöjan. Den måste av [...]» skriver Thomas Mann i sin skönlitterära tolkning av Josef och hans bröder. Mann beskriver inte bara över-

fallet där manteln förstörs, utan också Josefs känslor när bröderna kastar sig över honom: »[...] inte bara manteln skars itu, utan också Josefs tillit, hela hans förnimmelse av världen... för honom var det värsta och ohyggligaste av allt som skedde det som hände med manteln. Det var värre, mer ondeskefullt, än allt deras elaka skränande om honom. Desperat försökte han att skydda plagget och hålla kvar resterna och trasorna på sin kropp [...]»

Övers. Karin Brygger

Den bibliska berättelsen om Josef och hans bröder utspelar sig i Kanaan, där bröderna bor med sin far Jakob. På dagarna vallar de djuren. Josef var sin fars mest älskade son och Jakob gjorde därför åt honom en vacker mantel. Det senare, liksom den speciella kärlek Jakob hade för Josef, gjorde bröderna avundsjuka. Efter att Josef mottagit manteln ville de inte tala med honom mer. Och snart gjorde de sig av med honom. Därefter doppade de manteln i blodet från en get och slet den i stycken. De visade det blodiga tygstycket för sin far för att (via metaforen) övertyga honom om att Josef blivit dödad av vilddjur. *Tarof toraf Yosef* var Jakobs svar – Josef är sliten i stycken.

Detta var en kort introduktion till en välkänd berättelse om kärlek, avundsjuka och broderskap. Men också om hur ett vackert plagg kan vara så laddat med betydelse att det utlöser en kris. Det kan vara så mättat med mening att

det nästintill förväxlas med det egna jaget/någon annans jag. Den luxuösa manteln är i berättelsen en symbol för faderns kärlek, för att vara älskad och därmed också för Josefs självuppfattning. Trots att bröderna inte dödar Josefs kropp, har de till syvende och sist dödat det som var Josef. Ett plagg kan bära en hel livshistoria.

Bilden av denna mantel kan idag fungera som en påminnelse för oss, om hur vi i västvärlden idag blivit (alltför) bortskämda materiellt. Skrevs berättelsen nu skulle knappast en dyr jacka vara en så bärande metafor. Jackor köper vi och slänger...men med vilken rätt? Till vilket pris? Till priset av en pandemi?

Berättelsen återvänder därför till mig i pandemins tid, när uppdraget att vara modeskribent förblir svårt. Förstumningen håller i sig och begrepp som *stil* och *trend* skjuts gång på gång i bakgrunden (även om man visst ser en framväxande romantisering och nostalgitrend i form av en till exempel en

vurm för tweed och enkla linjer) och i frontlinjen för samtalet och tanken ligger istället liv, död, vaccin. Och om man förflyttar sig till den kommersiella världen: tankar kring konsumtion och effekterna av den, kedjornas konkurser och framåttekande hållbar produktion. Den fråga som bränner igenom alla lager är förstas *hur har vi förvaltat jorden, vad är vårt ansvar för pandemin?* Vad har industrin, också modeindustrin och vi konsumenter, för ansvar för den nödvändiga förändringen som måste följa på denna pandemi?

Att återvända till en berättelse där en mantel – och mordet på en mantel -- har en avgörande roll handlar om att tillåta sig försjunka i den vetenskap pandemin accentuerat, nämligen att de etiska frågorna inte kan skiljas från några andra frågor, inte från någonting alls. Det finns förstas en uppsjö av lärdomar att dra ur berättelsen om Josef och hans bröder, men idag vill jag röra vid den som handlar om att *allt kommer ikapp oss människor, också vårt bedrägli-*

ga, skamliga och giriga beteende.

För är vi inte själva orsak till pandemin? Vi har konkurrerat ut djuren geografiskt, vi fångar dem, äter dem, bygger för tätt och gör våld på naturområden – för vår egen bekvämlighets skull, för att mätta inte en hunger, men en lust på mer. Vi nöjer oss inte, vi tyglar oss inte. Och nu står vi här.

Nationalekonomer pekar nu på att den samhällseliga katastrofen som pandemin förstärker kan bli ett incitament till att påskynda en grön förändring (22/7 GP). Ett accentuerat klimat-tänkande gäller också för vårt sätt att hantera material i framtiden. Om en luxuös mantel förr kunde laddas med ett helt liv, vad säger det om tillgången till lyx då och nu? Vissa av oss köper och slänger, och förmår inte ladda ens de dyraste tingen med värde. Och samtidigt måste vi vrida och vända på Oscar Wildes gamla aforismer om »luxury» som »necessity» och säga nej, inte alls. Det är så orättvist i världen att för många är det nödvändiga en lyx. Fortsätter vi att missbruka jorden blir det snart en sanning för oss alla.

BERÄTTELSEN OM JOSEF och hans bröder som sådan handlar förstås om kärlek och dess skugga, hatet. Den handlar om mord och om förlust. Men sedermera kommer vi också att lära oss vad denna förlust lärde Josef. Istället för att hämnas bröderna när han blivit en mäktig man, istället för att skämma ut dem offentligt, tvingar han dem att

ta ansvar för sina handlingar. Genom ett listigt förfarande blir de i Egypten tvungna att se in i sig själva. När Josef tvingar dem att hämta – och därpå lämna – faderns näste favoritson Benjamin hos sig, måste de rakryggade inför fadern påtvinga honom ännu en förlust. Denna gång utan att skyla på vilda djur. Denna gång måste de stå för det. Det är en raffinerad karma som Gud spelar ut i detta ödesdrama där människans övertro på sig själv gång på gång kuschas. Om Josef hade dött i brunnen hade vi kunnat slå fast att det enbart varit en fruktansvärd historia. Men som så ofta i Toran bär historien fram att lidande kan leda till utveckling. Den berättar om vikten av uthållighet (hos Josef) och att de som varit onda inte kommer undan sina handlingar (bröderna). För att nå fram till det senare måste vi minnas att vi inte kan bedöma en berättelse förrän vi sett helheten. Skillnaden mellan då och nu, Toran och verkligheten här och nu, är att vi länge vetat om att vår girighet bär oss mot katastrofen. Helheten har länge legat öppen till beskådan. Det nödvändiga är en lyx, för många, och vi som har tillgång till lyxen nöjer oss inte med den. Giriga äter vi upp våra bröder i andra länder.

TAROF TORAF YOSEF säger Jakob när han får se den blodiga manteln. Det är ett poetiskt uttryck för hans stora sorg.

Toran må vara mänsklighetens största diktverk, rent litterärt är Toran

ett diktverk som skiljer ut sig från alla andra stora verk i det att den i mycket högre grad medvetet mejslar ut en etik. Är då en av de viktigaste lärdomarna av denna berättelse kanske att vi ska tygla oss?

Vi har låtit vår önskan om överflöd växa oss över huvudet. Också den enskilda kanske måste börja uppskatta sina gamla plagg, minnas deras historia. Kan du göra det? Bära berättelsen om manteln i bakhuvudet och se på det som är slitet med nya ögon? För att överskrida din lust till girighet och istället för att döda en broder, rädda en?

Jag tänker ibland på att redan i januari förutspådde den etablerade trendsparen Lidewij Edelkoort att vi i framtiden skulle bry oss mindre om perfekta kläder, och att vi skulle komma att leva i en mer rättvis värld. Hon visste inte hur rätt hon hade. Redan innan pandemin pekade hon på att människan – som art på jorden – är i fara och den som inte blir delaktig i en större förändring blir irrelevant. Det senare handlar förstås inte om individen, utan om de olika stora märkena som med sina val gällande hållbarhet kan staka ut en klimatsmart väg eller föra sig själva och planeten in i en dödsfälla.

Liksom Josefs bröder möter sig själva i Egypten har vi (äntligen) med pandemin förlorat den lögn, den blindhet, som vi trodde kunde skydda oss från konsekvenserna av våra egna handlingar.

Karin Brygger

Får man säga jude?

Vid en middag härförleden med några kära vänner kom vi in på identitetsfrågor, och det populära bruket att byta namn på grupper, från något föråldrat som anses nedsättande, till något nyare och mindre laddat. Det kan dels handla om folkgrupper, som exempelvis eskimåer och indianer, dels om andra typer av minoriteter, som kortväxta (tidigare dvärgar) eller funktionsnedsatta (tidigare handikappade).

Plötsligt sa en icke-judisk väninna att hon uppfattat att uttrycket "jude" inte bör användas. Jag blev mycket överraskad. Och faktiskt en smula... förolämpad. Var substantivet förknippat med min tillhörighet så negativt, att det inte ens fick uttalas?

"Man får visst säga jude!" utbrast jag. "Vad skulle man annars säga? Jag använder det hela tiden. Och det tycker jag att du också ska göra. "Inte alla med din bakgrund håller med", sa hon, som studerat rasism vid ett universitet i New York. "På amerikanska låter Jew sämre än Jewish. Men även jude på svenska påminner om nazisternas terminologi. Att säga judisk funkar bättre, vad jag har förstått."

Hon tillade att för hennes del spelade det mindre roll vilket ord man använde, men om man kunde bidra till att människor kände sig mer respekterade, så var det viktigt att ta hänsyn. En anständig hållning, som nog de flesta av oss delar. Det finns ingen anledning att medvetet sår människor genom att kalla dem saker de inte vill bli kallade.

Men vem bestämmer vad som är sårande? Vem gör sig till uttolkare för en hel grupps känslor och önskan? Där, mina vänner, har vi ett dilemma. Bland judar exempelvis brukar det finnas en myriad av sinsemellan motstridiga uppfattningar, också om mindre avgörande saker än vad vi ska heta.

Jag tvivlar på det kloka i att bekämpa diskriminering genom att undvika ett ord. Man löser inte problemet med antisemitism genom att ta bort begreppet "jude". Historien har visat att det inte går att bota judefientlighet ens genom att ta bort själva judarna.

Svenska judar ville från mitten av 1800-talet och hundra år framåt kalla sig mosaiska trosbekännare eller israeliter, för att betona att det judiska mest var en fråga om religion. De signalerade sin lojalitet med nationalstaten Sverige, snarare än med något judiskt folk. Återstår ännu för historiker att studera om detta hade en integrerande

effekt eller ej. Men så mycket kan jag säga, att exempelvis nationalförfattaren August Strindberg inte lät sig kollras bort. Han kastade skit på sina judiska förläggare och bekanta, oavsett vad de valde att kalla sig.

För min del har jag ingen lust att låta vare sig judehatare eller välmenande antirasister ta beteckningen "jude" ifrån judarna. Jag vill inte bli utsatt för en omskrivning, på grund av att någon anser min tillhörighet ha en pejorativ klang. En parallell finns i begreppet "bög", som aktivt började användas av homosexuella, trots att det var ett skällsord. Det anspråket har fungerat hyggligt väl. I dag

används bög som ett neutralt ord, även om det såklart kan användas även på andra sätt.

Då samma identitetspolitiska rörelse som dragit fram över USA också tycks ha nått Sverige är det inte otänkbart att frågan om ordet "jude" snart kommer upp på bordet. Vad svarar vi när övertygade aktivister bannlyser det? (Och hur i hela friden ska vi kunna enas om ett svar?)

Nina Solomin

*Jag personligen
tvivlar på det kloka
i att bekämpa
diskriminering genom
att undvika ett ord. Man
löser inte problemet
med antisemitism
genom att ta bort
begreppet "jude".*

Det judiska kulturarvet finns inte här

När vi pratar om den judiska historien i Sverige brukar vi ofta börja hemma hos oss. I den gamla synagogan på Själagårdsgatan 19 där museet bor. Från 1795 var huset centrum för judiskt liv i Sverige under nästan ett sekel.

Men sanningen är så klart att den judiska historien finns överallt. I Gamla stans alla brokiga gator och gränder. I bortglömda delar av de stora museernas samlingar. Som osynliga spår dolda under majoritetssamhällets historieskrivning.

Innan vi hittade hem reste vi runt i Sverige och grävde efter det svensk-judiska kulturarvet. Presenterade ny forskning och satte strålkastarljuset på relationen mellan minoritet och majoritet. Under sommaren har vi vandrat med hundratals besökare runt Gamla stan, när vi besökt några av de allra första judarna i Sverige och hört om deras liv.

Under hösten vandrar vi vidare mot resten av Stockholm och fortsätter gräva efter judiska spår på helt nya platser. Varmt välkommen att följa med!

אל אלהי אברהם וישמעאל ויחזקאל וישראל

Returadress:

Judisk Krönika
Box 5053
102 42 Stockholm

FÖR ATT LÄRANDE LEDER TILL HANDLING

Kiddushin 40b

PAIDEIA
folkhögskola

www.paideiafolkhogskola.se